POŠTARINA PLAĆENA U GOTOVOM

HR

HRVATSKA REVIJA

10

MCMXXXII

Za godinu 1931 izdala je „Matica Hrvatska“

kao redovno izdanje ovih sedam knjiga:

1 **Artur Gavazzi:** Sjeverna Evropa, Švedska, Finska, Kuola i Svalbard. I. knjiga Zemljopisa Evrope, što ga izrađuju FILIP LUKAS i dr. ARTUR GAVAZZI. Ilustrirano.

2 **August Šenoa:** Seljačka buna, prigodom 50-godišnjice smrti, sa ilustracijama Vl. Kirina.

3 **Wladislaw St. Reymont:** Seljaci, II. Zima, preveo Julije Benešić.

4 **Šemsudin Sarajlić:** Iz bosanske romantike, novele.

5 **Marko Perojević:** Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa, s ilustracijama.

6 **Alija Nametak:** Bajram žrtava, novele.

7 **Hrvatsko kolo XII,** s ilustracijama.

Cijena cijelom izdanju za članove prinosnike Dinara 170·—, za članove zakladnike po starom Din. 140·—, po novom Din. 40·— Pobliže u popisu knjiga.

Za godinu 1931 izdala je „Matica Hrvatska“

kao izvanredna izdanja ove knjige:

1 **Mihovil Mandić:** Vezirski grad Travnik nekoć i sada, s ilustracijama, član. Din. 30·—, knjiž. 40·—

2 **Safvetbeg Bašagić:** Znameniti Hrvati Bosanci i Hercegovci u turskoj carevini, član. Din. 30·—, knjiž. 40·—.

3 **Pecija Petrović:** Priče, član. Din. 30·—, knjiž. Din. 40·—.

HRVATSKA REVIJA

UREDNIK: DR. BLAŽ JURIŠIĆ
UMJETNIČKI UREĐUJE: VLADIMIR KIRIN

SADRŽAJ 10. BROJA

FEUILLETON

SLIKE

CIJENE ZA PRETPLATU:

NA GODINU D 200, NA PO GODINE D 100, NA ČETVRT GODINE D 50
ZA ČLANOVE MATICE HRVATSKE I ĐAKE NA GODINU D 180 I RAZMJERNO
ADMINISTRACIJA: ZAGREB, MATIČINA ULICA 2. TELEFON 33-82
CIJENA JE OVOME BROJU DIN 20·—

„HRVATSKA REVIJA" IZLAZI POMOĆU MATICE HRVATSKE. — VLASNIK, IZDAVAČ I ODGOVORNI UREDNIK: DR. BLAŽ JURIŠIĆ, ZAGREB, JUKIĆEVA UL. 36. — TISAK ZAKLADE TISKARE „NARODNIH NOVINA" FRANKOPANSKA UL. 26. — ZA TISKARU ODGOVARA: VLADIMIR KIRIN, DEŽELIĆEVA UL. 2.

UREDNIŠTVO JE PRIMILO OVE KNJIGE:

Đukić Branko, Četvrti jahač apokalipse. Pjesme. Savremenik Srpske knj. zadruge, kolo II. knj. 5. Beograd 1932.

Vasić Dragiša, Pad sa građevine. Pripovijetke. Savremenik Srpske knj. zadruge, kolo II. knj. 6. Beograd 1932.

Humo Hamza, Pripovetke. Savremenik Srpske knj. zadruge, kolo II. knj. 7. Beograd 1932.

Prodanović Jaša, Naša narodna književnost. Savremenik Srpske knj. zadruge, kolo II. knj. 8. Beograd 1932.

Davičo, Kostić, Matić, Položaj nadrealizma u društvenom procesu. Nadrealistička izdanja, Beograd 1932.

Gumhalter Želimir, U blizini ceste . . . Lirika. Zagreb 1932.

Marić Svetislav, Filozofski rečnik. Izdanje knjižare Slavije, Novi Sad 1932. Cijena 30 d. ukoričeno 45 d.

Dyk Viktor, O národní stát. Část I., 1917. — 1919. Zemědělské knihkupectví A. Neubert, Praha 1932. Cijena do 31. V. 1932. Kč. 24, potom Kč. 32.

Pavić Nikola, Naš razred. (Slobodni sastavci učenika I. i II. razr. drž. muš. vježbaonice u Zagrebu). Zagreb 1932.

Šenoa August, Zlatarovo zlato. Uvod napisao dr Josip Nagy. (Djela Augusta Šenoe, sv. VIII.). Minerva nakladna knjižara d. d. Zagreb 1932. Cijena uvezano 80 d, u pretplati 60 d.

Krleža Miroslav, Povratak Filipa Latinovicza. Minerva, Zagreb 1932. Cijena kart. 60 d, uvezano 70 d, u pretplati uvez. 60 d.

Romanov Pantelejmon, Drug Kisljakov (Tri para svilenih čarapa). Roman iz društvenog života sovjetske Rusije. Zabavna biblioteka, knj. 525. Zagreb 1932. Cijena 40 d, za pretpl. 36 d.

Prévost Marcel, Julienina udaja. Dnevnik jedne udavače. Zabavna biblioteka, knj. 526. Zagreb 1932. Cijena 20 d, za pretplatnike 18 d.

Šimčík Ante, Jihoslovanské zpracování českého lidového popěvku;
Symbolické vyhrůžky. Pos. ot. iz Časopisa Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci, roč. XLV., čis. 1—2 (g. 1932.).

VILKO GECAN
Cvijeće

HRVATSKA REVIJA

GODINA V BROJ 10 MCMXXXII

VJEKOVI HRVATSKE POVIJESTI OKO DREVNE KLIŠKE TVRĐAVE

Split je u zadnje vrijeme dobio novu atrakciju u svojoj okolini. Uređena je starinska tvrđava Klis, koja od drevnih vremena stražu straži nad glavnim pristupom iz unutrašnjosti Balkana na srednji Jadran. Sa vrha vrletnog kamenog brijega kliška tvrđava dominira klancem između Mosora i Kozjaka, odiskona jedinim prolazom iz Solina i Splita u unutrašnjost Dalmacije i u Bosnu. Obrisi ove tvrđave u pozadini splitskog krajolika jasno se ocrtavaju u sunčanom dalmatinskom podneblju i izazivlju kod posjetilaca ovog kraja sjećanje na krvave borbe i burne događaje iz prošlosti. Klis je vidio gdje kraj njega prolaze i rimski legionari i bizantinski vojnici, doživio je provalu Avara i opsadu Tatara; u njemu je sjedio župan starohrvatske primorske župe i moćna vlastela Nelipićeva i Šubićeva roda; kliška je tvrđava služila kao čvrsto uporište za gospodstvo nad dalmatinskim srednjim primorjem i ugarsko-hrvatskom kralju i turskom sultanu i mletačkom duždu i Napoleonu Velikom i Austriji. Borbe oko Klisa bile su opjevane pjesmom i opisane u prozi. Ja ću ovdje dati kratak prikaz njegove zanimljive prošlosti.

U rimsko doba nije bilo posebnog naselja na Klisu. Samo su raštrkana ladanjska imanja salonitanskog predgrađa dopirala do ispod današnje tvrđave, gdje je bila srednjovjekovna varoš, a i danas je mjesto Klis. Našlo se tu više rimskih natpisa pa i dva žrtvenika posvećena geniju kolonije Salone, poznatog bogatog i velikog glavnog grada rimske pokrajine Dalmacije na mjestu današnjeg Solina. Da li je kliški klanac, zbog svoje važnosti i uporabljivosti u strategijske obranbene svrhe, igrao ulogu u borbama, koje su ilirski urođenici vodili s rimskim osvajačima od drugog vijeka pa do Kristova rođenja, nije nam poznato i nije zabilježeno. Prvi put nailazimo na vijest, koja se vjerojatno odnosi na kliški klanac, u prikazu borba, koje je Bizant vodio oko Salone, da istrgne Dalmaciju iz vlasti Istočnih Gota. Bizantinski pisac

Prokopije priča nam, da je Konstancijan, vojskovođa bizantinskog cara Justinijana, zimi god. 535.—536., pošto se je iskrcao u solinskoj luci, dao odredu svoje vojske nalog da zaposjedne neki klanac (kliški), za koji je bio čuo, da se nalazi ispred grada Salone. Time je Konstancijan spriječio, da opsjednutoj Saloni stigne pomoć iz unutrašnjosti i zauzeo je taj grad. Prema ovomu, što Prokopije piše, mora da je Klis u to vrijeme još bio samo od prirode utvrđeno mjesto, a nikakvo naselje ni stalna vojnička utvrda. Nije se tome zapravo čuditi. Granica rimskog carstva, dok nijesu, u vrijeme seobe naroda, provalila barbarska plemena, bila je na Dunavu, daleko od Salone i Klisa. Nego, Avari i Slaveni stadoše u VI. vijeku sve to češće i u sve to većem broju provaljivati preko Dunava; a koncem toga vijeka razliše se oni u velikim masama po Balkanu sve do istočne obale Jadrana. U to vrijeme, kratko pred propast rimske Dalmacije, nije moglo Salonitancima izbjeći značenje kliškog klanca, i oni su ga, po svoj prilici, tada učvrstili za svoju obranu i tamo su postavili stalnu vojnu stražu. To naslućujemo po onome, što nam bizantinski pisac car Konstantin Porfirogenet u X. vijeku priča o bližim okolnostima pada stare Salone (oko g. 615.). Stanovnici Salone su svake godine o Uskrsu mijenjali i šiljali stražu u susjedni Klis pa odatle na Dunav, s onu stranu kojega su živjeli neprijateljski Avari i Slaveni (car Konstantin miješa jedne i druge i drži ih za jedan narod). Rimski vojnici iz Salone prelazili bi višekrat Dunav i vraćali bi se krcati plijenom natrag s ovu stranu rijeke. Dodijalo je to, priča Porfirogenet, Avarima ili Slavenima, pa jednom dočekaše iz zasjede Salonitance, svladaše ih, odnesoše im i sebi uzeše njihovo oružje, zastave i druge vojne znakove. Tako preobučene pusti ih straža u Klis misleći, da su to Salonitanci, koji se redovito vraćaju sa straže na Dunavu. Pošto Slaveni (Avari) ovako varkom uđoše u Klis i osvojiše ga, pade im uskoro u ruke i glavni grad rimske pokrajine, Salona.

Sigurno je ova priča u ovakvoj formi plod naivne mašte; ali će u njoj vjerojatno biti i zrno istine. Ne će biti presmjelo nagađati, da je Avarima i Slavenima tekar zauzećem kliškog klanca, utvrđenog na brzu ruku zadnjih decenija pred propast Salone uslijed učestalih provala i navala avarskih i slavenskih masa, bio slobodan put za osvojenje same Salone. I u kasnija će vremena često predobićem Klisa biti zapečaćena i odlučena sudbina nasljednika slave i moći stare Salone, grada Splita.

Na svaki način u pravi i trajni historijski život stupa Klis tekar doseobom Hrvata na jug kao hrvatsko naselje i utvrđeno središte primorske župe, na domaku srednjovjekovnog Splita. Utemeljen od Hrvata, Klis dijeli odsada sudbinu dalmatinske Hrvatske, igra vidnu ulogu i bilježi važne momente njezine prošlosti. Prvi siguran spomen Klisa kao

posebnog naselja sačuvan nam je u prvoj i najstarijoj povelji hrvatskih vladara iz g. 852.; po isteku mnogih vjekova, zadnji je od gradova dalmatinske Hrvatske Klis spustio, pred bujicom turskom, barjak hrvatsko-ugarskog kralja g. 1537.

Poznat je sadržaj prve sačuvane naše povelje iz g. 852. Knez Trpimir, na svom dvoru u Bihaćima u donjokaštelanskom polju, dariva svojem kumu Petru, nadbiskupu grada Splita, koji mu je bio posudio deset srebrnih libara novca, uz ostalo i desetinu svega onoga, što svake godine rađa zemlja kneževa kliškog imanja. Tu je desetinu počeo davati splitskom nadbiskupu još prethodnik Trpimirov, knez Mislav. U povelji, sastavljenoj na latinskom jeziku, knez nazivlje Klis »curtis nostra«, naš dvor, naše imanje. Uzimalo se je donedavna, da ovo »curtis« znači vladarski dvorac i da su hrvatski knezovi imali svoje dvorove i u tvrdom Klisu. Vladari na Zapadu Evrope nijesu, naime, u ranom srednjem vijeku imali jednu stalnu rezidenciju u prijestolničkom gradu. Dvorove hrvatskih vladara ne smijemo zamišljati poput raskošnih palača bizantinskih careva u Carigradu, ni kao veličanstvenu rezidenciju cara Dioklecijana u Splitu. Hrvatski su vladari obilazili svoju zemlju od mjesta do mjesta i zadržavali se sada na jednom a sada na drugom svom posjedu.

Nego nedavno je Skok dokazao, da u srednjovjekovnoj latinštini »curtis« (dvor) ne mora značiti vladarski dvorac, već se tako nazivlje svaki zemljišni posjed s kmetovskim naseljem, koji zemlju obrađuju. Takvih je posjeda ili imanja hrvatski vladar imao u svim krajevima svoje države, jer je velik dio zemlje u rano doba srednjeg vijeka seobom naroda te haranjem i osvajanjem tih naroda bio došao u ruke vladara doseljenih plemena. Istina je, da su upravo središta takvih većih i uređenijih vladarskih imanja služila knezovima i kraljevima za privremeni boravak. Ali nemamo dokaza, da je krunski posjed u Klisu bio uređen za rezidenciju vladara i njegove pratnje i da su baš na Klisu hrvatski vladari povremeno odsjedali, da u pratnji svojih dvorjanika i župana rješavaju državne poslove i kroje narodu pravdu, kako to znamo za Bihaće, Knin, Nin itd. Stalno je samo to, da je i na Klisu bilo imanje Trpimirovića, pa su knezovi Mislav i Trpimir, u znak svoje vladarske milosti i zahvalnosti, davali desetinu sa svog kliškog imanja nadbiskupu grada Splita, koji je u ono vrijeme još bio bizantinski i romanski grad. Tekar za prvog hrvatskog kralja Tomislava došao je Split privolom Bizanta po prvi put pod upravu hrvatskog vladara; još kasnije, u vrijeme kralja Petra Krešimira, postali su Split i drugi primorski romanski gradovi nerazdruživi i integrantni dio hrvatske države (XI. v.).

Klis je inače bio uistinu važno središte starohrvatskog političkog života. Klis je bio središte starohrvatske primorske župe, koja se je sterala u srednjem dalmatinskom primorju između ušća rijeke Krke pa do ušća rijeke Cetine (u cara Konstantina Porfirogeneta: župa parathalassia). Poznato je, da se kod Slavena zemlja dijelila u župe, u kojima su nastavali pripadnici pojedinog plemena. Na čelu župe je bio župan, sudac u miru i vođ u ratu čitave župe. U sredini župe obično je bio župni grad, za koji se je odabiralo mjesto po naravi podesno za obranu ili se je pak grad utvrđivao jarkom, nasipom ili plotom. U župni je grad pribjegavao narod iz čitave župe u vrijeme pogibelji; u njemu se je narod sakupljao za zajedničke vjerske obrede; u njemu je župan sudio po starim narodnim običajima; u njemu je, napokon, bio trg, gdje se je kupovalo i prodavalo i gdje su se poglavice plemena sastajali na vijeće. Takvo se uređenje obično uzimlje da je bilo kod svih Slavena još u pogansko doba; a takvo je ono ostalo i onda, kada su razna plemena i njihovi župani priznali za vrhovnog poglavicu kneza ili kralja. Takav župni grad mora da je po doseobi Hrvata na jug bio Klis kao središte primorske ili kliške župe. U povelji kneza Mutimira iz g. 892. uz ostale svjedoke postavio je križ u ime potpisa Leledrag, župan kliški (signum † manus Leledrago iupano Clisse).

Pojedina su plemena, kako rekosmo, nastavala u pojedinim župama. Pleme Šubićâ imalo je svoje uporište i svoju djedovinu u Bribiru, pleme Svačićâ, poslije zvanih Nelipićâ, obitavalo je ponajviše oko Knina. Koje je bilo pleme primorske župe? Mi ne znamo sigurno odakle su rodom i plemenom bili hrvatski vladari, koje po knezu Trpimiru nazivljemo Trpimirovićima. Ali više okolnosti govori za to, da je njihova djedovina bila upravo primorska župa. Prema tome bi tvrdi Klis bio odnjihao dinastiju, koja je kroz tri vijeka upravljala hrvatskom državom. Svakako su hrvatski vladari često i rado dizali zadužbine u kliškom polju.

Ispod Klisa u slikovitoj i sjenatoj osami lomnog obronka brda Kozjaka do potoka Rupotine sagradio je negdje oko g. 852. knez Trpimir samostan za prve monahe u hrvatskim stranama. Još g. 1891. nađen je na ovom položaju, zvanu »Rižinice«, ulomak crkvene pregrade s natpisom pro duce Trepimero (hrvatski: za kneza Trpimira molite ili slično). Nedavno su ovdje bile dovršene iskopine započete od društva »Bihaća« još prije rata i one su nam otkrile starohrvatsku crkvu i u njoj kamena sjedala uokolo svetišta i uzduž zidova crkvice za monahe, koji su pjevali u koru. Do crkve otkopane su razne prostrane zgrade, nekoć dijelovi rimskog zaselka a po tom ponovno upotrijebljeni od hrvatskih samostanaca.

VILKO GECAN
Tušika

U kliškom je polju pokopan i hrvatski kralj Stjepan (umr'o oko g. 1058.). Kralj Petar Kresimir IV., u nekoj povelji iz g. 1069., sjeća se svojeg oca kralja Stjepana koji blaženo počiva u kliškom polju, u latinskom originalu feliciter quiescentis in campo clisio (nekoji čitaju in campo elisio, u poljanama Elizija). Valjda je Stjepanov grob bio u onoj prostranoj trobrodnoj crkvi posvećenoj sv. Mojsiju, koja je lanjske godine također od društva »Bihaća« bila otkrivena u solinskom polju na desnoj obali rijeke Jadra na položaju, koji i danas pripada Klisu. Sv. Mojsije je bio samostan osnovan od hrvatskog kralja u XI. vijeku. Njegov se opat spominje u intimnom dvorskom krugu na dvoru kralja Zvonimira (g. 1078.).

Kako je život tekao i kako je bio uređen Klis u ovo vrijeme, o tome, naravno, nemamo potanjih vijesti. Znamo samo, da je u njemu sjedio sudac. Povelja iz vremena oko g. 1090. spominje svjedočanstvo u sporu oko neke zemlje dano pred kliškim sucem Volenom. Po izumrću hrvatske narodne dinastije g. 1102. dugo vremena nemamo vijesti o Klisu. Tekar u drugoj polovici XII. vijeka sačuvana nam je vrlo zanimljiva pogodba mira između Klisa i Splita.

Pogodba o miru sklopljena je g. 1171. posredovanjem bizantinskog namjesnika vojvode Konstantina u Splitu. Klaić tvrdi, da je povod sukobu i ratu između Splita i Klisa u to vrijeme bio taj, što su Klišani htjeli ostati vjerni svom zakonitom vladaru, ugarsko-hrvatskom kralju Stjepanu IV. iz roda Arpadovaca, dok su se Splićani namah bili priklonili vlasti bizantinskog cara Emanuela Komnenca, koji je upravo u to vrijeme bio prisvojio hrvatske krajeve (g. 1168.—1180.). U ime Klisa sklapa mir kliški župan imenom Saracen, sudac Bratočaj i drugi odličnici te 150 građana. Mora da je naselje u gradu (castrum), a vjerojatno već i u podgrađu ispod tvrđave (suburbium), bilo prilično naraslo, kada je toliki broj odraslih muških Klišana s pravom glasa i odluke u poslima grada. Vrlo je zanimljivo, što se u ovoj pogodbi kaže o prodaji robova. Ako koji Klišanin kupi od stranaca neznalice Splićanina, otpustit će ga uz cijenu od jednom zlatnog solida preko onog, što je za njega dao; ako ga je pak kupio znalice i protiv njegove volje, otpustit će ga bez ikakve odštete. Ali ako Klišanin potajno prodade Klišanina — može li to da učini, neka učini!

U pogodbi mira opraštaju se sva zla nanesena tokom rata i određuje postupak za mirno rješavanje sporova između Klišana i Splićana ubuduće. Sačuvan nam je u nekoj povelji iz g. 1178. opis takvog postupka. Za vrijeme meteža, koji je bio prouzrokovao rat između Klisa i Splita, neki Hrvati iz plemena Kukarâ silom prigrabiše baštinu splitskog građanina Dujma, sina Prestancijeva, u kolici Klisa kod Žrnovnice.

Dujam se prituží bizantinskom namjesniku, a ovaj najprije svojim pečatom pozove krivce pred svoj sud, a onda, uz pomoć kliškog suca Bratočaja, povrati Dujmu njegove zemlje i dade mu dva pristava, Plazića i Vučka, sina kliškog natpopa, da ga po starom slavenskom običaju uvedu u posjed zemlje. Brojna je komisija potom obišla čitavu zemlju i zabilježila na međašnim kamenim stupovima početno slovo vlasnikova imena. U spomenutoj pogodbi mira spominju se također dva kliška svećenika. Iz drugih dokumenata znamo, da je Klis imao natpopa. Kliška je župa potpadala pod splitskog nadbiskupa. To se izričito ističe u zaključcima crkvenog sabora, koji je g. 1185. bio održan u crkvi Sv. Andrije u Splitu, koja je bila negdje na današnjoj Pisturi. Zaključke ovog sabora potpisao je, između ostalih crkvenih odličnika, i Vukota, natpop Klisa.

Župan Saracen, koji se spominje na čelu Klisa u vrijeme sklapanja mira između Klišana i Splićana g. 1171., bio je od plemena Svačićâ Nelipića i otac kneza Domalda, čiji je život i rad usko spojen s historijskim životom i zgodama Klisa i Splita u prvoj polovici XIII. vijeka. Bitan dio srednjovjekovne povijesti dalmatinskog primorja sačinjavaju sukobi i borbe dalmatinskih primorskih gradskih općina i moćne, gorde često i obijesne hrvatske gospode u okolici i zaleđu tih gradova.[1] Jako se izmijeniše prilike od onda, kada je čvrsta ruka hrvatskog kralja držala u zaptu i održavala mir i ravnovjesje između razrožnih interesa i faktora u tom kraju. Više je okolnosti pripomoglo izgradnji široke slobode dalmatinskih primorskih gradova i jačanju sile hrvatskog plemstva u unutrašnjosti Dalmacije. Ugarsko-hrvatski kraljevi iz roda Arpadovaca, nasljednici hrvatske narodne dinastije, rado su potvrđivali dalmatinskim primorskim gradovima, tim jedinim vratima na more svoje države, stare sloboštine, da ih održe u vjernosti i odvrate od vječitog takmaca za vlast nad istočnim Jadranom, Venecije. Ugarsko-hrvatski vladari boravili su većinom u dalekoj Ugarskoj; a njihovi namjesnici, hercezi iz kraljevskog roda i bani, nijesu imali ni sile ni auktoriteta negdašnjih hrvatskih kraljeva. Pored izbivanja vladara iz hrvatskih strana, ojačanju hrvatskog plemstva pogodovao je feudni sustav, koji je kon-

[1] Slobodni gradovi dalmatinskog primorja u okviru ugarsko-hrvatske države bili su Split, Trogir i Zadar, koji su prije sačinjavali bizantinsku pokrajinu Dalmaciju pa su od XI. vijeka postali dio hrvatske države, ali su imali sve do XIII. vijeka pretežno romansko pučanstvo. Njima se tokom vremena pridružiše i otada se pribrajahu također Dalmaciji gradovi čisto hrvatskog podrijetla Šibenik g. 1167. i Nin g. 1205. Sav teritorij izvan ovih gradova pripadao je Hrvatskoj i zvao se je u srednjem vijeku Hrvatskom. Klis se je prema tome od prvog početka pa sve do pada u turske ruke g. 1537. nalazio na političkom teritoriju Hrvatske.

cem XII. vijeka i u dalmatinskoj Hrvatskoj zamijenio prijašnje slavensko župno i plemensko uređenje. Stari hrvatski župani (iupanus) bili su izabranici i pouzdanici svoga plemena u župi. Novi feudalni knezovi (comes) dobivali su župu kao nasljedno leno od kralja, kojemu su morali u ratu priteći u pomoć oružanom silom. Tako hrvatska gospoda postadoše s jedne strane neovisni od svoje župe i svojih suplemenjaka, dok je s druge strane njihova faktična pokornost kralju bila samo pitanje prilika i razmjera snage između te gospode i centralnih vlasti u to vrijeme. Feudni je sustav donio i u dalmatinsku Hrvatsku sklonost borbi, sili i nasilju. Sve vrije i kipti životom i borbom u dalmatinskom primorju u XIII. i XIV. vijeku. Moćna hrvatska vlastela Šubići i Nelipići u srednjoj Dalmaciji, Kačići između Cetine i Neretve i Kurjakovići u Krbavi vječito se među sobom nadmeću i otimlju jedni drugima zemlje i gradove, vječito se bune i rote protiv svog vladara, vječito se jagme za gospodstvom i prihodima bogatih primorskih gradova. Sukobi između ove vlastele i primorskih gradova bili su neizbježivi.

Gradovima Trogiru i Splitu bila je, istina, gradska sloboda i gradski interesi vrhovno načelo i vrhovna čežnja; ali je, s druge strane, mnogo toga upućivalo te gradove, da traže dodir i sporazum s okolnim hrvatskim plemstvom. U XIII. vijeku Split je, kao i drugi dalmatinski gradovi, znatno porastao brojem žitelja prilivom pučanstva iz hrvatske okolice. Mada narodna pripadnost nije u to vrijeme igrala onu ulogu, koju danas, to je ipak etničko previranje u ondašnjem Splitu našlo odraza u stranačkom opredjeljenju i u stranačkom životu toga grada. To najbolje vidimo po pisanju poznatog splitskog historičara, Latina po rodu i osjećaju, Tome Arciđakona, koji otvoreno odvraća svoje sugrađane od hrvatskih knezova i zalaže se za potestate, to jest upravnike grada, koje bi Splićani uz stalnu plaću dobavljali sa nasuprotne obale, iz Italije. Ali bez sporazuma s dalmatinskom hrvatskom vlastelom, a osobito bez prijateljstva s gospodarima Klisa, nije bilo Splitu ni mira ni blagostanja. Glavno vrelo bogatstva Splita u srednjem vijeku bilo je u posjedu građana u župnom splitskom polju i u unosnoj trgovini grada s Bosnom i Balkanom. A jedno i drugo bilo je izvrgnuto na milost i nemilost gospodara Klisa, koji je svakog časa mogao sjeći vinograde i maslinike splitskih građana ili u kliškom klancu zaustaviti splitsku trgovačku robu. A trebalo je Splićanima zaštite jednog moćnog hrvatskog kneza takoder za to, da ih ovaj obrani od presizanja druge vlastele i da ih pomaže u njihovim čestim sporovima i borbama sa susjedima (Trogirom). Trebala je, u jednu riječ, Splitu jaka oružana sila hrvatskog kneza, koju nijesu imali, a trebali su knezovima uvijek oskudnim na novcu bogati dohoci gradske knežije. I tako vidimo od početka XIII.

vijeka, kako Splićani biraju sebi za zaštitnike (knezove) ponekog od hrvatsko-dalmatinske gospode, pa ih u vječitom stranačkom komešanju u gradu skidaju sa te časti i ponovno namještaju. Baš u prvoj polovici XIII. vijeka otimlju se za vlast nad Splitom spomenuti knez Domaldo i nekoji članovi Šubićeva plemena, Domaldovi ljuti neprijatelji.

Vrlo je zanimljiv lik kneza Domalda. Močan i bogat, poduzetan i nemiran, pridigao je on Split, kojemu je dugo godina bio kao knez na čelu, ali je i mnogo jada zadao Splićanima sa svog tvrdog Klisa. Osvitom XIII. vijeka naslijedio je Domaldo svog oca Saracena u kneževskoj časti u gradu Šibeniku. God. 1204. pomaže kao gradski knez Zadranima, da obnove svoj grad, koji su križari po naputku i volji mletačkog dužda Dandola bili do temelja porušili. Po tome ga dugi niz godina nalazimo kao gradskog kneza na čelu Splita. Oko g. 1210. na vrhuncu je svoje moći. U Splitu uhapsio je te godine neke urotnike protiv ugarskog kralja Andrije, koji su preko Splita htjeli ići u Carigrad, i kralj mu je iz zahvalnosti darovao za vječna vremena župu Cetinu s Triljem. Sada je Domaldo bio najjači velikaš u Hrvatskoj i gospodar prostranih zemalja od Cetine do Zadra. U prvo vrijeme Domaldo regbi još nije imao Klisa. Klisom raspolaže u to vrijeme ugarsko-hrvatski kralj. Razumljivo je to pogotovu, ako je grad Klis bio prije u rukama dinastije Trpimirovića, koja je izumrla. Prigodom svog boravka u Splitu g. 1217., odakle je isplovio na križarsku vojnu u Svetu zemlju, kralj Andrija, obveseljen srdačnim dočekom Splićana, htio im je pokloniti grad Klis. Ali Splićani — kako barem priča Toma Arcidakon — brinuli su se samo za lične povlastice i propustili su zgodnu priliku, da se dočepaju grada, koji je bio ključ njihova blagostanja i sigurnosti. Kralj predade grad Klis u ruke reda templara. Međutim Domaldo pomoću samih građana grada Splita, u kojem je uvijek bila jaka njegova stranka, uspio je da zamijeni svoju tvrđavu u gradu Šibeniku s Klisom (oko g. 1221.). Velika moć zavede kneza Domalda na otpor i bunu protiv zakonitog kralja. U tvrdokornom otporu i borbi, a uz promjenljivu sreću, ostao je Domaldo do kraja svog burnog života. Splićani ga zbaciše sa gradske knežije (g. 1221.), a kralj Andrija liši ga kao buntovnika nekih zemalja i dade ih njegovim ljutim protivnicima, Šubićima (g. 1223.). Domaldu se uskoro pruži prigoda, da se sa tvrdog Klisa osveti Splićanima. Odred njegovih konjanika upade u splitsko polje i pohara ga; jedne noći dade Domaldo oteti do 30.000 ovaca iz splitskih torova. Više od 60 splitskih građana odvuče on usto u kliške tamnice, gdje ih je godinu dana gladu mučio i tek uz velike pare otpustio kući.

Nego vjerni pristaše kralja Andrije, na čelu im knezovi Šubići, nadvladaše Domalda i oteše mu Klis. God. 1227. Grgur Šubić, knez

Splita, i splitska gradska općina daju Klis nekom županu Petru, da ga drži i čuva na čast ugarsko-hrvatskog kralja a na spas i sigurnost gradova Trogira i Splita. Ali nekoliko godina potom, eto nam opet kneza Domalda na Klisu. Nemirni ga Splićani pače još dva puta postaviše za gradskog kneza i dva puta ga skinuše sa te časti u vječitom previranju i nadmetanju pristaša Domalda i pristaša knezova Šubića u gradu. Tekar oko g. 1239. svladali su knezovi Stipko i Jakov Šubić kneza Domalda i povratili grad Klis kralju. Splitski kroničar Miha Madijev sjeća se još jedno stoljeće kasnije, kako je Domaldo, vjerojatno star i oronuo, bio zatečen u postelji na Klisu i zarobljen, po tome za ruglo doveden na magarcu i ošišane glave u Split i konačno zadnje dane svoga života svršio u nekom samostanu u Trogiru. Još g. 1243. spominje se Domaldo u Trogiru, gdje se miri i prašta Trogiranima. Nego u to vrijeme bio je Klis već ispisao još jednu lijepu stranicu svoje prošlosti i odrvao se bujici Tatara.

Godine 1241. provališe horde divljih Tatara paleći i robeći u ugarsku nizinu. Na rijeci Šaju slomiše oni otpor ugarske vojske i razliše se ugarskom kraljevinom hrleći prema moru. Čitav dvor kralja Bele, kraljica sa kćerima i malodobnim sinom Stjepanom, brojni biskupi i državni dostojanstvenici, bježali su s Tatarima uvijek za petama u hrvatske primorske strane. Kraljeva obitelj se najprije zatvori u Klis, a potom prijeđe u Trogir, gdje je boraveći na lađama i na malom otočiću, koji je po tom zvan Kraljevac, držala, da je ne će dostići bijes Tatara. U ožujku god. 1242. osvanuše tatarske čete pred Klisom. U vjeri, da je kralj Bela u gradu Klisu, stadoše ga Tatari biti hicima iz bojnih strojeva i strjelicama. Klišani se hrabro branili i valjali s visine veliko kamenje na napadače. Ovi na to, razbješnjeli, stadoše se rukama i nogama penjati i verati po strmom kamenju pa je već došlo do borbe na šake. Ali vrletnog grada ne mogoše osvojiti, a usto doznaše, da kralja nema u gradu, pa otidoše ispod Klisa prema Trogiru. Iza uzaludnog pokušaja da nagovore Trogirane, kojima je na čelu bio gradski knez Stipko Šubić, da predadu kralja Belu, stadoše se tatarske čete polako vraćati u svoju zemlju, odakle im upravo bijahu stigli glasovi, da je umro veliki džingiskan.

Kraljica ostade iz opreznosti na Klisu sve do rujna. Tu joj pomriješe obje mlade kćeri: Margarita i Katarina. One su pokopane u malom sarkofagu, koji se i danas nalazi iznad ulaza u stolnu crkvu u Splitu. Dok je kralj Bela još boravio na Klisu god. 1242., pokloniše mu se izaslanici grada Zadra, koji je na glas, da je njegov zakoniti vladar sašao u primorske strane, bio protjerao iz grada mletačkoga kneza. To je bila, kako bilježe mletački kroničari, peta buna grada

Zadra protiv Mletaka. Sačuvana nam je povelja, kojom kralj Bela, sjedeći u svom Klisu i okružen brojnom pratnjom crkvenih i dvorskih odličnika, biskupa, palatina i bana, obećava Zadru svoju pomoć i potvrđuje mu stare povlastice.

Provala Tatara bila je bjelodano pokazala, kakvo je značenje i kakva je korist od gradova kao Klisa, sigurnih utočišta u vrijeme pogibelji. Kralj Bela je to shvatio i stao je dizati gradove u krajevima, gdje ih nije bilo, i postavljao je svoje posade u kraljevskim gradovima. Tako i na Klisu nalazimo slijedećih decenija kraljevsku posadu iz Ugarske i na čelu grada kralju vjerne kastelane. Nije čudo, da su Splićani imali višekrat borba i sukoba s ovim posadama. Već godinu dana po odlasku Tatara ljudi kraljeva kastelana na Klisu, koji se zvao Aleksandar, izazvaše rat sa Splićanima. U tom ratu Splićani su pretrpjeli znatnih gubitaka (g. 1243.). Slijedeće je godine Klis bio upleten u borbu između gradova Splita i Trogira. Povod ovoj borbi dalo je selo Ostrog (poviše današnjeg Kaštel-Lukšića), koje je kralj Bela, iz zahvalnosti prema Trogiranima, bio dosudio gradu Trogiru. Splitski kroničar Toma Arcidakon pripisuje neraspoloženje kralja Bele prema Spitu okolnosti, što Splićani nijesu mogli kralju, kada je bježao pred Tatarima, staviti na raspolaganje lađu onako brzo, kako je kralj u svom strahu želio. Ali pravi će razlog spomenutom neraspoloženju biti sigurno drugi i dublji. Činjenica je naime, da u ovo vrijeme Split vrlo često šuruje s kraljevim protivnicima u hrvatskim stranama. Vidjesmo već, kako je više puta birao sebi za kneza Domalda, otvorenog protivnika ugarsko-hrvatskih kraljeva. I u ratu, koji je g. 1244. buknuo između Splita i Trogira, odabraše Splićani sebi za kneza kraljevog protivnika bosanskog bana Mateja Ninoslava i navališe s njim na kraljeve gradove Klis i Trogir. Borba Splita i Trogira pretvorila se tako u opći rat između kraljevske stranke s Trogirom, knezovima Šubićima i Nelipićima na jednoj strani, i protukraljevske stranke sa Splitom, bosanskim banom i Kačićima na drugoj strani. Da svlada otpor Splićana, poslan je i ban Dionizije u primorske strane. On je sakupio sve kralju vjerne pristaše, između kojih se izričito spominju čete Klišana, i s njima navalio na Split. Pod vodstvom Trogirana, koji su dobro poznavali mjesne prilike, navali banova vojska sa podnožja Marjana, prodrije u predgrađe Splita na zapadu staroga dijela grada u Dioklecijanovoj palači i popali veći dio tamošnjih, u to vrijeme još drvenih kuća. Nato se Splićani zastrašeni prikloniše sili kraljevoj i sklopiše mir uz teške uvjete.

Ponovo je Split ljuto stradao u borbi s kraljevom suprugom, kraljicom Marijom, g. 1261. Zgodi se, da su vojnici kraljeve posade na

Klisu pravili po običaju štete u splitskom polju, pa dva vojnika Madžara zaglaviše u borbi s nekim Splićanima, koji su odveć temperamentno ustali u obranu svojih prava. Kraljica, koja je tada boravila u Kninu a sigurno je i otprije bila neraspložena protiv Splićana, dođe namah nato u Klis, odakle je njezina vojska stala navaljivati i praviti velike štete Splićanima. Uzaludne su bile sve molbe, odaslanstva i darovi, koje joj Splićani poslaše. Tekar posredovanjem kralja i pošto je dao kralju taoce, dobio je Split mir i priznanje svoga posjeda.

Kako rekosmo, u ovo je vrijeme Klis bio u posjedu kralja i njegovih ljudi. Sam hrvatsko-dalmatinski ban ili, kako se još zvao, »ban primorskih strana« Stjepan spominje se g. 1249. u Klisu, gdje rješava o međama Posedarja, a g. 1264. ovaj isti ban drži čast kneza grada Klisa. Spominje se u ovo vrijeme i neki Mihajlo »pomoću Božjom i kraljeva veličanstva kao i privolom bana Stjepana knez grada Splita, kastelan Klisa i knez poljički« (g. 1251.). God. 1274. spominje se kao kastelan Klisa neki knez Martin, koji je te godine bio u ratu sa Splićanima. Spominje se također te ili jedne od narednih godina, da su Trogirani, uvijek vjerni svom kralju, pritekli u pomoć kraljevu gradu Klisu, zbog čega im kralj Ladislav, u sačuvanoj povelji, zahvaljuje. Tekar pod konac XIII. vijeka započe nova perioda Klisa, kada je, za slabe vlade zadnjih Arpadovaca, moćno osilila i Klisom zavladala obitelj Šubića.

Pavao Šubić, ban hrvatsko-dalmatinski ili ban primorskih strana (1272.—1312.), postavio je temelj moći i sili roda Šubića iskoristivši slabost i odsutnost ugarsko-hrvatskog vladara iz hrvatskih strana kao i takmičenje za prijestolje između zadnjeg Arpadovca Andrije III. Mlečanina i Anžuvinaca u Napulju. Napuljski kralj Karlo II., koji je tražio ugarsko-hrvatsko prijestolje za svoga sina, dade g. 1292. banu Pavlu i njegovoj braći svu zemlju od Livna do Modruša sa svom vlastelom, svim vazalima, varošima, utvrdama i selima na tome teritoriju, da sve to drže i posjeduju po svojoj volji. Na ustuk ovome dade godinu dana kasnije kralj Andrija III. banu Pavlu i braći mu Mladenu i Jurju čast hrvatsko-dalmatinskog bana u nasljedno leno za sva vremena. Ovim su Šubići postali faktično samostalni gospodari u hrvatskim primorskim stranama i obnovili u neku ruku doba i sjaj hrvatske narodne dinastije. Uz bana Pavla, umnog i snažnog poglavice roda, njegova su braća Mladen, dugogodišnji knez Splita i potom ban Bosne, i Juraj, knez dalmatinskih gradova Nina, Šibenika i Trogira.

Knez Juraj I. sjedio je u svom tvrdom Klisu. Iz g. 1294. i g. 1303. sačuvane su nam povelje izdane od kneza Jurja I. u njegovoj kući u gradu Klisu a u prisutnosti njegovih dvorjanika i njegova osobnog

liječnika rodom Talijana. On sam ponosno se zove »slavan knez primorskih gradova«. U to su vrijeme Šubići zavladali i Omišem na ušću Cetine, prijašnjim posjedom plemena Kačića i poznatim gnijezdom dobrih pomoraca ali i zloglasnih gusara. I Omiš je došao u ruke i vlast gospodara Klisa, kneza Jurja I. Sigurno je brodovlje Omišana bilo ovom knezu pri ruci u njegovim čestim posjetima preko mora u Rim, gdje se je kod pape Bonifacija VIII. s uspjehom zauzeo, da njegov grad Šibenik dobije bispupa (1298.), i u Napulj, gdje je kod kralja i kraljice, koja je sa Šubićima bila u svojti, pripremao dolazak jednoga Anžuvinca na ugarsko-hrvatsko prijestolje. I upravo ovaj knez Juraj I., gospodar Klisa, bio je onaj koji je ljeti g. 1300. doveo preko mora kralja Karla Roberta u Split. Tu se je kralj zadržao oko dva mjeseca i potom, u pratnji bana Pavla i ostalih svojih pristaša, pošao u Zagreb, gdje je iste godine bio svečano krunisan.

Vrijeme početka XIII. vijeka nalazi Šubiće na vrhuncu moći i ugleda, ali ono ujedno bilježi i početak njihova silaženja sa visine. Njihov položaj samostalnih vladara bio je na putu težnji anžuvinskih kraljeva Karla Roberta i potom njegova sina Ljudevita Velikog da obnove kraljevski ugled i kraljevsku čast u Hrvatskoj i Ugarskoj. Velika moć roda Šubića izazvala je zavist kod druge hrvatske vlastele; a njihova sila došla je — kao što se i drugdje u Evropi redovno zbivalo između feudalne gospode i gradova — u sukob s autonomijom gradskih općina primorske Dalmacije. I tako se svi ti faktori nađoše složni u jednom cilju da obore Šubiće.

Po smrti kneza Jurja I. (god. 1303.) i bana Pavla (god. 1312.) bili su preuzeli moćnu baštinu Šubića i isticali se Pavlova djeca Mladen II., ban Hrvata i Bosne, Juraj II., knez dalmatinskih gradova i gospodar Klisa, i Pavao II., gospodar plemenskog starog grada Ostrovice. Najprije ustadoše protiv Šubića gradovi Trogir, koji je jedan od Šubića, Stipko, otac kliškog kneza Jurja I., bio spasio od Tatara, i Šibenik, kojemu je ovaj isti knez Juraj bio nedavno isposlovao dugo željkovanu biskupsku čast. Splitski kroničar Miha Madijev vrlo crnim bojama prikazuje nasilja, koja su Šubići iz svojih gradova (Klisa i drugih gradova) nanosili dalmatinskim gradovima. »Oni su (Šubići) otimali dohotke crkvama, brakove po božjem zakonu sklopljene nisu nimalo poštovali, žene su i djevojke oskvrnjivali, trgovce su robili, a zemlje i posjede dalmatinskih primorskih građana silom su otimali i između sebe ždrijebom dijelili govoreći, da je njihovo sve, što je izvan gradova, i po pravu djedovskom i po pravu danu im od Boga; i same su primljene taoce oni vješali itd.« Ima sigurno retoričke pretjeranosti u ovoj strašnoj filipici protiv Šubića.

Vrt u Meudonu VILKO GECAN

Sacre Coeur VILKO GECAN

Ne smijemo zaboraviti, da Miha Madijev, koji ovo piše u XIV. vijeku, kao i Toma Arciđakon, koji vijek prije njega opisuje nedjela kliškog kneza Domalda i druge hrvatske vlastele protiv Splićana, jesu odvjeci romanskih porodica i pristaše latinske stranke u gradu. Baš Toma Arciđakon i Miha Madijev, djed pisca istog imena, bili su oni, koji su god. 1239. pošli preko mora u Jakin, da iz tog grada dobave potestata, koji će zamijeniti dotadašnje gradske knezove Splita birane između hrvatske vlastele. Baš u strastvenom i sigurno ne posve objektivnom opisu borba i prilika svojeg doba spomenutih dvaju splitskih kroničara odrazuje se uzaludno otimanje posljednjih ostataka splitskih Romana hrvatskoj bujici, koja u to doba sve to više prodire u grad Split. Nego knežija hrvatske vlastele bila je sigurno teret primorskim gradovima. Ruku kliških gospodara više puta je teško osjetio Split i Trogir. Historičar Lucije navodi nam iz zapisaka trogirskog vijeća razne slučajeve zbog kojih se taj grad jadao protiv kliškog gospodara Jurja II. i brata mu Mladena II. Šubići su se u to vrijeme svojom silom bili nametnuli za knezove svim primorskim dalmatinskim gradovima. Oni su u to ime pobirali bogate dohotke, mada su redovito boravili daleko od grada i njegove dnevne uprave. Oni su usto tražili od gradova, da biraju njima poćudne i sklone gradske časnike. Oni su pored toga u raznim prilikama, prigodom rođenja svoje djece, vjenčanja itd., tražili od gradova posebne poklone u naravi, vola ili brava ili izvjesnu količinu vina, pšenice, kolača i voća. Gradovi su morali više puta odrediti posebno sabiranje priloga između građana, da udovolje uvijek novim zahtjevima svojih gradskih knezova. A dolazilo je u solinsko-kaštelanskom polju također do trvenja i krvavih sukoba između građana i Šubićevih ljudi. Najteže je pak pogađalo gradove gusarenje Omišana, podanika gospodara Klisa, knezova Jurja I. i Jurja II.

Šubići su, istina, više puta obećali Mlecima, čiji su oni od g. 1314. počasni građani, da ne će dati, da Omišani nanose štete Mlečanima i njihovoj trgovini. Ali su sva obećanja bila uzaludna i Omišani su nastavljali bez obzira svoj zanat. A gradovi Nin, Šibenik, Trogir i Split biše primorani postati jamcima za naknadu šteta, koje bi Omišani počinili mletačkim trgovcima; i više su puta ti gradovi morali da plate velike svote za štete počinjene od drugih. Smjelo gusarenje Omišana kao i ono u ranije vrijeme Neretljanâ pa ono kasnije senjskih Uskokâ može nama danas biti, do neke mjere, simpatično, jer u njemu vidimo oličenu odvažnost po moru i tvrdokornu otpornost našega življa na jadranskoj obali. Ali je sigurno, da je to pojava, koja je u srce pogađala uređeni pravni život i trgovinu primorskih gradova. A da su Šubići više nego zatvarali oko omiškim gusarima, vidimo iz sačuvanih povelja. Kliški

knez Juraj II. daje u sačuvanoj povelji izdatoj na Klisu god. 1315. široke povlastice Omišanima u izboru njihovih gradskih časnika, određuje potanko pomoć koju mu oni moraju pružiti u slučaju potrebe; ali pored toga se tu određuje knežev dio od danka, što su ga za slobodu trgovine plaćali Omišanima neki gradovi suprotne italske obale, i knežev dio dobiti i plijena u gusarskim pohodima.

Godine 1322. zateče Šubiće udar za udarom. Početkom g. 1322. udružiše se gradovi Šibenik i Trogir najprije u savez protiv Šubića, pa se malo po tome predadoše pod okrilje mletačkog dužda »nedirnuvši u prava i časti ugarsko-(hrvatskog) kralja«. Odmah po tome udružiše se ovi gradovi s hrvatskom vlastelom Kurjakovićima i Nelipićima te slavonskim banom Babonićem protiv poglavice Šubića, kneza Mladena II. I mlađi brat Pavao II., gospodar Ostrovice, ustade protiv Mladena. Jedino gospodar Klisa knez Juraj II. ostade vjeran svomu bratu. Iza žestoke borbe ljeti 1322. Mladen II. bude do nogu poražen kod Biska na istočnom kraju današnjeg Dicma. Odatle je on preko Poljica jedva umakao k bratu Jurju u nepredobitni Klis. Uto se baš desi, da je kralj Karlo Roberto došao u Knin. Najprije pođe knez Juraj II. iz Klisa u Knin s bogatim darovima i uznastoja predobiti za sebe kralja, kojemu su ostala hrvatska vlastela sigurno prikazala u najcrnijem svijetlu gospodarenje Šubića. Po tome sam Mladen II., uzdajući se u zasluge svoga roda za Anžuvince, pođe kralju u Knin. Ali ga kralj zasužnji i povede sa sobom u Ugarsku, odakle se više nije vratio u svoju domovinu. Ovaj snažan udarac moći Šubića dao je smjelosti Splićanima da i oni zbace sa gradske knežije Jurja II. kliškoga. Splićani pače navališe god. 1323. na Jurjev grad Omiš, pa i na sam Klis.

Splićani digoše vojsku od 1.200 vojnika i preko solinskoga polja potražiše kneza Jurja II. u samom Klisu. Povrijeđen u svom ponosu, knez Juraj II. ruknu kao lav, kako piše Miha Madijev, navali bijesno na Splićane, rasprši ih i zarobi veliki broj. Ali naredne godine zaplete se u nesretnu borbu s knezom Nelipićem, koji je iza pada Šubićeva roda nastojao da baštini njihov položaj prvaka u dalmatinskoj Hrvatskoj. Knez Juraj II. nađe pristaša i pomoći, s kojom udari na Nelipićev grad Knin. Ali pred tim gradom bi poražen i dospje sam u ropstvo Nelipića. Tekar godine 1326. vrati se knez Juraj II. u svoj Klis, umanjen ugledom i silom. Kako su sve ove nedaće bile poništile ugled knezova Šubića, pokazuje nam najbolje epizoda jednog spora s gradom Trogirom iste godine 1326. Knez Juraj II. zatraži od Trogirana, da mu vrate neke samare, otete njegovim ljudima, i poručuje im, da s pomoću Božjom nije još onako nemoćan, kao oni vjeruju. Trogirani vraćaju mu samare, ali mu

u isto doba otporučuju, da je pravda i gospodin dužd mletački, njihov ondašnji gospodar, kudikamo moćniji od kneza Jurja II.

Slijedeće se godine i sam grad Split, na dohvat kneževa Klisa, predao u zaštitu mletačkog dužda. Knez Juraj II. nije to mogao da pregori i stao je napadati na Splićane i robiti njihove trgovce. Došlo je radi toga do sukoba i borba; ali je, posredovanjem mletačkih gradskih knezova Šibenika i Trogira, knez Juraj II. morao ugovorom pristati na to, da »žitelji grada Splita mogu slobodno dolaziti, prolaziti i vraćati se kliškom cestom i čitavom državinom kneza Jurja posve slobodno i sigurno sa svojim blagom i stokom, trgovinom i stvarima, a da za to ne plaćaju nikakve carine ni daće« (g. 1328.). Malo potom umre knez Juraj II. u gradu Klisu.

Njegov sin i nasljednik Mladen III. odbaci kićeni naslov svog oca »knez dalmatinskih gradova« i nazivao se je naprosto i u boljem skladu s istinom samo knezom Klisa, Skradina i Omiša. Mladen III. pokuša ponovo da pravi poteškoće splitskoj trgovini i da iskoristi položaj svoga grada pobirući daću za robu, koja je prolazila cestom ispod njega. Ali vječni protivnik Šubićâ knez Nelipić udruži se s primorskim gradovima, koji su onda bili u rukama Mletaka, Šibenikom, Trogirom i Splitom, te stade udarati na Klis iz nove tvrđave, koju podiže na brdu Grebenu na zapadu od Klisa. Brzo je došlo do ponovnog mira na temelju obveze Nelipića, da će porušiti ovu utvrdu na Grebenu, i obveze kneza Mladena III., da će dopustiti slobodnu trgovinu i prolaz za unutrašnjost ispod grada Klisa (g. 1333.). Uto dođe kralj ugarsko-hrvatski Karlo Roberto u Hrvatsku. Kako su pokušaji, da se Šubići približe i pomire sa svojim kraljem, bili ostali bezuspješni, priklonili su se iz straha pred osvetom kraljevom knezovi Mladen III., gospodar Klisa, i Pavao II. gospodar Ostrovice, Mlecima i ostadoše s njima u tijesnoj vezi do svoje smrti. Tragičan je baš u tome lik junačkog i poduzetnog kliškog gospodara Mladena III., zadnjeg istaknutog odvjetka Šubićâ u dalmatinskoj Hrvatskoj, što je on sve svoje sile utrošio u borbi protiv svog vladara i u službi Mlečićâ, koji su upravo tada lukavo trgali od dalmatinske Hrvatske primorske gradove.

Karla Roberta naslijedi g. 1342. sin Ljudevit, koga povjesničari okrstiše Velikim. On je sprva upr'o sve sile, da konačno skrši vlast i obijest hrvatske vlastele primorske Hrvatske i uvede red i poslušnost u tom kraju, kao i to, da vrati svojoj vlasti od Mlečićâ otete dalmatinske gradove. Smrt moćnog kneza Nelipića pruži Ljudevitu zgodnu priliku, da g. 1345. provali s jakom vojskom u Hrvatsku. Tu mu se redom pokloniše knezovi Kurjakovići, pa Nelipićeva udova Jelisava, koja mu predade grad Knin, ključ današnje sjeverne Dalmacije. Jedino Šubići,

Pavao II., gospodar Ostrovice, i Mladen III., gospodar Klisa, ustrajaše u tvrdom otporu, pače se još tješnje priljubiše Mlecima. Silazak kraljev u primorske strane dao je i ovoga puta srca Zadranima, da protjeraju mletačke vlasti iz svoga grada. Oko Zadra razvi se borba u velikom stilu između Zadrana, koje je potpomagala kraljeva vojska, i Mlečićâ, uz koje su bila spomenuta braća Šubići (g. 1345.—1346.). U borbama kod Zadra osobito se je istakao svojom hrabrošću i poduzetnošću Mladen III. Nekom prigodom Mlečići mu poručuju. da se ne makne od Zadra, jer im tu on sam vrijedi kao čitava vojska. Zadar se morade ponovo predati mletačkom duždu.

Međuto Mladena kliškog stiže jak udarac smrću strica mu Pavla II. (g. 1346.), a još teže ga pogodi, što je skrbnik maloljetnog Pavlova sina Jurja III. godinu dana potom predao kralju Ljudevitu tvrdu Ostrovicu i primio u zamjenu za nju grad Zrin u ondašnjoj Slavoniji. Time je osnovana loza Šubića Zrinskih, kojih je praotac upravo ovaj Juraj III. Mladen ostade sada na svom Klisu, sam u borbi s premoćnim kraljem. Slutio je, da se približava odlučna borba, pa se je ogledao za pomoć na sve strane. Još g. 1338. udade se u gradu Klisu njegova sestra Katarina za Vladislava Kotromanića, brata bosanskog bana Stjepana; iz tog se braka rodio bosanski ban i potom kralj Stjepan Tvrtko. Svatove Katarine i Vladislava u gradu Klisu prikazao je Oton Iveković. Mlađi Mladenov brat Pavao III. uze za ženu ponosnu Mlečanku Katarinu Dandolo. A sam se Mladen vjenča s Jelenom, sestrom srpskog cara Dušana Silnog (g. 1347.). Ali u grozničavu radu i pripremanju za borbu obori kneza Mladena u cvijetu mladosti smrt, po nekima kuga, koja je upravo harala Evropom (g. 1348.). Zadnji Šubić gospodar Klisa pokopan je u monumentalnoj katedrali grada Trogira, gdje se izlizana od vremena još čuva nadgrobna ploča s lijepim latinskim stihovima:

Jao, alem sjajni ispod ove ploče crne
Leži sad i usred tmine hrabrenost mu trne!
Svijetli Mladen knez i slavni vladar Klisa grada
Zašto mlad preminu, jedina svom puku nada?
Sin knez-Jurja, uspomene dobre vlastelina,
Bješe on gospodar Omiš-grada i Skradina.
Čestitosti i značaja uzora nam nesta,
Vrli junak, cvijet proljetni, živjeti nam presta.
Štit Hrvata on nam bješe, vrijedan nada svima.
Plemenit i silan, prvi branič međ prvima.
Pitaš li se: Zašto smrt ga nevina zadesi?
Ja sad vidim: slavnog roda ubiše ga grijesi.
Plačite, Slaveni, svijetlog unuka banova,
Zalog vaših časti, zalog mira blagoslova itd. (prev. J. Barač).

Autoportret VILKO GECAN

Portret D'Agostina VILKO GECAN

Iza smrti Mladenove drži Klis njegova udova Jelena. Bila su i dalje nemirna vremena oko Klisa, pa upravo tih godina gradi splitski nadbiskup tvrđavu na putu od Solina prema Klisu na obranu imanja Splićana od provala Klišana i drugih. To je po svoj prilici ona i danas u ruševinama sačuvana srednjovjekovna »Gradina«, u kojoj je pred nekoliko godina otkopana starohrvatska crkva čudnog oblika, u kojoj su se obavljali svečani obredi hrvatskog kraljevskog dvora.

Kralj Ljudevit je god. 1348. sklopio primirje na 8 godina s Mlečićima i spremao se je potom na odlučnu borbu za istočnu obalu Jadrana. U to vrijeme iščekivanja konačne borbe jagme se za gradom Klisom tri zemlje i tri žene. Katarina Dandolo, koja upravlja preostatkom Šubićeva imanja u ime svog boležljivog muža Pavla III., radi dušom i srcem, da Klis dopadne Mlečiće. Mlečići, po svom običaju, nuđaju Mladenovoj udovi Jeleni 40.000, pa 70.000 srebrnih libara, pa još više, da im ustupi Klis. S druge strane Katarina Kotromanićka zauzimlje se za prava Bosne i pomaže kralja Ljudevita, koji traži Klis i kao ugarsko-hrvatski kralj i kao muž Elizabete, kćeri bosanskog bana Stjepana Kotromanića. Ali Jelena, Mladenova udova, privoli svom bratu, caru Dušanu. U jeseni g. 1355. na Klisu je vojska cara Dušana pod vojvodom Palmanom i drugom mu Mrzotom. Ali se Klisu već približava vojska hrvatskog bana Nikole. Pod konac g. 1355. banova vojska je već u posjedu podgrađa kliškog i utvrde zvane Oprah u samom gradu, dok se Jelena još drži u najvišoj kuli. Početkom g. 1356. i ta je pala u ruke bana. Time je Klis poslije toliko vremena ponovo došao u vlast ugarsko-hrvatskog kralja.

Odlučna borba između Mletaka i kralja Ljudevita bjesnila je, po izminuću primirja, g. 1356.—58. U toj je borbi Klis odlično poslužio hrvatskom banu. Sa Klisa je ban Ćuz svaki dan uznemirivao i nanosio štete u polju i u trgovini Splićanima i Trogiranima. Pristaše kraljeve vlasti u Splitu i Trogiru i otprije jaki, dobiše sada prevagu u tim gradovima i odlučiše protjerati mletačke knezove i mletačke posade. Jedne noći Splićani zaskočiše još sanene vojnike i časnike mletačke i strpaše ih u crkvicu Sv. Mateja i crkvicu sv. Tome ispod krstionice sv. Ivana. Sutradan isto napraviše i Trogirani. Građani jednog i drugog grada pozvaše nato hrvatskog bana Ivana Ćuza i predadoše mu ključeve grada (ljeti 1357.).

Godinu dana poslije bio je sklopljen zadarski mir, kojim je Venecija odstupila čitavu istočnu jadransku obalu od Kvarnera do Drača ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu Velikom. Mirom u Zadru g. 1358. i događajima prije toga mira kralj je Ljudevit učvrstio svoju vlast u hrvatskim stranama i odstranio stoljetnu oligarhiju hrvatske vlastele

i vječite borbe, posljedice te oligarhije. I upravo zbog toga za vrijeme dalnje čvrste vlade kralja Ljudevita malo čujemo o Klisu. Na čelo toga grada postavio je kralj, kao i na druga važna mjesta u kraljevstvu, sebi odane i vjerne plemiće. Za kastelana kraljevskog grada Klisa imenovao je nekog kneza Ivana (1358.). Ima naravno i sada borba i sporova između susjeda, ali sve te sporove u miru rješava snažna ruka i volja vladareva. Tako na primjer imamo sačuvanu iz g. 1367. povelju, kojom kralj poručuje Splićanima, da je dao nalog hrvatskom banu, da ispita njihov spor o granicama s Klisom i da će, pošto prouči stvar, donijeti odluku. God. 1370. naređuje kralj Ljudevit kastelanima Klisa, Cetine i Livna, da ne traže od Splićana nikakvih daća protiv gradskih privilegija; a još prije g. 1367. uredio je kralj Ljudevit pitanje crkvene desetine splitske nadbiskupije i naredio svim sebi potčinjenim vlastima i ljudima, da potpomognu pobiranje desetine na teritoriju splitske nadbiskupije, poimence i na teritoriju Klisa, i da pri tome pod nikakvom izlikom »običaja ili da se bolje reče korupcije« ne pridrže za sebe bilo kakav dio te desetine.

Tekar poslije smrti kralja Ljudevita Velikog (g. 1382.) zaigralo je ponovo krvavo kolo oko Klisa u vrijeme borba na jugu ugarsko-hrvatske države poznatih pod imenom »dvadesetpetgodišnjeg pokreta«.

Povod ovome pokretu dala je okolnost, da je po smrti kralja Ljudevita, koji nije ostavio muške djece, bila okrunjena za kralja njegova starija kći Marija. Dio hrvatskog i ugarskog plemstva ne htjede priznati žensku vladu. I tako zaredaše duge i krvave borbe između pristaša Marije i njezina muža Sigismunda, od 1387. kralja ugarsko-hrvatskog, te anžuvinskih napuljskih pretendenata Karla Dračkoga i Ladislava Napuljskog. Ali razlozi burnim događajima na jugu države kroz to vrijeme svakako su dublji. Ovaj pokret u hrvatskim stranama zapravo je reakcija na centralizatornu upravu i politiku čvrste ruke anžuvinskih vladara Karla Roberta Ljudevita. Ista vječita težnja Hrvatske za samostalnim životom, koja se prije ispoljila u bunama i otporu hrvatske vlastele od Domalda do Nelipića i Mladena Šubića, pravi je uzrok i ovom pokretu. Na čelo hrvatskih nezadovoljnika stale su poznate ličnosti Ivana Paližne, priora bogatog reda Ivanovaca, sa sijelom u Vrani, pa braća Horvati, Pavao, biskup Zagreba, i Ivan, ban Mačve, koji je sebe proglasio banom čitave Slavonije (Hrvatske). Jaki oslon i pomoć svojim težnjama i radu našli su hrvatski nezadovoljnici u ojačaloj Bosni. Stjepan Tvrtko, kralj Bosne, začeo je veliku osnovu — doba je to pogibije Srba na Kosovu — da okupi oko Bosne kao središta sve slobodne hrvatske i srpske krajeve. Grad je Klis između prvih stupio u kolo hrvatskih ustaša; on će i ovoga puta biti poluga, kojom će se prisiliti uvijek bo-

jažljivi i obazrivi primorski gradovi, da prionu uz stranku narodnog pokreta.

Ljeti g. 1387. izaberu Klišani tri poslanika, koji predadoše grad kralju Tvrtku. Kralj potvrdi posebnom poveljom Klišanima sve povlastice i slobode, koje je njihova općina uživala pod knezovima iz plemena Šubića. Kralj Tvrtko smjesti potom u Klis svoju posadu i postavi tu vođu pokreta Ivana Paližnu, koga imenova banom Hrvatske i Dalmacije. Sa Klisa je Paližna i bosanska vojska nemilo bila gradove Split i Trogir. Ovi se gradovi dugo nećkali, da se iznevjere kralju Sigismundu iz bojazni pred njegovom osvetom. Njihova su stradanja bila godimice veća. Poslanik Splićana po izričitim napucima gradskog vijeća ovako se imao jadati kralju Sigismundu: »Bosna i grad Klis puni su naših zarobljenika, mrtvaca, plijena i otkupa za zarobljenike. Sve što imamo je oštećeno, uništeno, popaljeno sve do zidina samoga grada; a što je još gore, naši su zarobljenici ne samo nemilosrdno mučeni, nego i glađu i žeđom moreni, pače ih udâ lišavaju te od toga umiru. Trupla naša nesahranjena daju se vucima i bacaju se psima. Svi nam se usjevi grabe, pa i ognjem uništuju; dohoci našeg grada do ništice su smanjeni, a troškovi silno pomnožani. Od morske strane očekujemo svaki dan navalu brodovlja, koje je na zapovijed i trošak kralja Tvrtka u Kotoru sagrađeno.« Ako kralj Sigismund ne može pomoći Splitu, veli se dalje u uputama poslaniku, neka dopusti gradu, da se bez žiga veleizdaje građani sami pobrinu za svoje stanje, kako najbolje mogu. Ali kraljeve pomoći ne bi još za dugo. U nevolji Splićani zatražiše pomoći kod drugih dalmatinskih gradova i neke hrvatske gospode, da s njima zajedno otmu Klis iz ruku »kužnoga« Ivana Paližne, kako ga jednom nazivlju. Jedva im je nešto odlanulo god. 1389., kad je bosanska vojska bila povučena iz Dalmacije i pošla u pomoć srpskom caru Lazaru na Kosovo. Hrvatski ban postavljen od kralja Sigismunda osvoji u srpnju te godine grad Klis. Ali već u prosincu dođe Klis ponovo u ruke ljudi bosanskoga kralja. Sada je sudbina Splita bila zapečaćena i grad se god. 1390. predade kralju Tvrtku. Primjer Splita slijediše gradovi Trogir, Šibenik te otoci Brač, Hvar i Korčula. Kralj Stjepan Tvrtko mogao je sada s punim pravom pridodati svojem naslovu »kralja Bosne« još i naslov »kralja Hrvatske i Dalmacije«.

God. 1391. umre kralj Tvrtko i njegova desna ruka Ivan Paližna. Tvrtkov nasljednik Stjepan Dabiša nije znao dugo održati dobivene krajeve. God. 1392. spominje se još, da je Pavao Pavlović, poznati kroničar grada Zadra, pošao u ime svog grada u posjete banu Vuku Vukčiću, bratu bosanskog velikog vojvode Hrvoja, u Klis. Ali već dvije godine potom dobi bosanska i ustaška hrvatska stranka jak udarac. Kod

kule Dobora u Bosni zarobi Sigismund braću Horvate i dade nato Ivana Horvata uz najgroznije muke ubiti. U metežu i strahu izazvanom groznim pogubljenjem ustaškog vođe uspije Sigismundovu banu Nikoli Gorjanskom osvojiti Klis i povratiti ugarsko-hrvatskom kralju sve otete krajeve i gradove (g. 1394.). Ali iza nekoliko godina ponovo oživi ustaški pokret na jugu. Ovoga je puta okupljao nezadovoljnike bosanski kralj Stjepan Ostoja i njegov doglavnik veliki vojvoda Hrvoje, koji je svojski pomagao težnje anžuvinskog pretendenta Ladislava Napuljskog. U tim borbama g. 1401. dočepa se Klisa cetinjski knez Ivaniš Nelipić. On je bio unuk onog Nelipića poznatog nam iz vremena Karla Roberta a šurjak vojvode Hrvoja, koji je bio uzeo za ženu Nelipićevu sestru Jelenu. I ovoga puta su prilike na Klisu utjecale na događaje u primorskim dalmatinskim gradovima. Tokom g. 1402. prikloniše se vojvodi Hrvoju gradovi Šibenik i Trogir, a potom i Split, i istakoše barjak kralja Ladislava Napuljskog.

S Ivanišem Nelipićem ponovo je došao Klis u ruke jake ličnosti i ponovo je taj grad u posjedu starog hrvatskog koljena. Iz tog je koljena i knez Domaldo i njegov otac Saracen, koje nađosmo na čelu Klisa još tamo koncem XII. i početkom XIII. vijeka. Knez Ivaniš igrao je važnu ulogu u 25-godišnjem hrvatskom pokretu. On je bio desna ruka svog šurjaka velikog vojvode Hrvoja, pravog vladara Bosne u to vrijeme, i s njime stup stranke kralja Ladislava, koji je g. 1403. došao u naše strane i u Zadru se okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije. Ali g. 1408. jaka vojska kralja Sigismunda, pod izlikom, da iskorijeni bogomilstvo, provali u Bosnu, zarobi kralja Tvrtka II. i brojnu bosansku vlastelu u kuli Doboru. Preko stotinu bosanske gospode dade Sigismund sunovratiti sa visoke kule u rijeku Bosnu. Ovaj grozan čin konačno je skršio otpor u hrvatskim stranama. Knez kliški i cetinski Ivaniš Nelipić a malo potom i vojvoda Hrvoje pohrliše u Budim na poklon kralju Sigismundu. Kralj im oprosti dotadanju nevjeru i potvrdi im čitavu državinu iz obzira prama njihovoj velikoj moći i ugledu. Prijelaz kliškog kneza Ivaniša k Sigismundu uskorio je i prelaženje dalmatinskog primorja istom kralju. Tokom g. 1409. istakoše pored Hrvojeva Splita također Trogir i Šibenik barjak Sigismundov. Ladislavu Napuljskom ostadoše samo Zadar i još druga nekoja mjesta u sjevernoj Dalmaciji. I kralj Ladislav kukavički završi svoj prekomorski pothvat predajom ovih gradova mletačkom duždu za cijenu od 100.000 dukata; u isto vrijeme prodade on Mlecima i sva svoja prava na ostalu Dalmaciju.

Knez Ivaniš ostade na Klisu čuvar ostataka primorske Hrvatske između mletačkih gradova primorja i Bosne sve do svoje smrti g. 1434. Knezu je Ivanišu još jednom uspjelo da sakupi u jednu ruku dobar

dio primorske Hrvatske od Velebita gotovo do Neretve. Ivaniševa se je državina povećala poslije smrti šurjaka mu Hrvoja, kada mu je Hrvojeva udova Jelena, njegova rođena sestra, predala grad Omiš s Krajinom (god. 1416.). Iz te godine imamo sačuvanu povelju pisanu hrvatskim jezikom, a ćirilskim pismenima upravljenu Omišanima: »Na Klisi. Mi Ivaniš ban, knez cetinski, kliški i ramski i omiški, damo viditi vsakomu, komu se dostoji... da razumivši i ogledavši mi nevolju i trudno stanje plemenitih ljudi Omišani, ča su imali trpeći v ona minuvša nemirna vremena... obitamo im se našom virom i rotom i naše gospodje Alsabete i vsih naših dobrih ljudi, kako da ih hoćemo održati i braniti v njih starih zakonih i u pravdah navadnih i t. d.«...

Kupnja Zadra od strane Mlečića bila je tekar prvi korak njihovu osvojenju čitave dalmatinske obale. Vrijeme nije moglo biti zgodnije za Mlečiće, da se trajno udome na našoj obali. Hrvatska vlastela bila su nedavnim borbama pokošena i istrošena, kralj daleko, a Bosna u vječitoj strepnji pred provalom Turaka. Jedini je knez Ivaniš sa svog Klisa pozorno pratio, što se događa, i prema svojim silama osporavao prodiranje Mlečića na istočnom Jadranu. God. 1410. birali su ga Šibenčani za svoga kneza, da ih obrani od Mletaka. Ali premoćnoj njihovoj sili morao je grad podleći god. 1412. I u Splitu je knez Ivaniš bio izabran za kneza kratko vrijeme pred predajom grada Mlečićima. Ta je uslijedila g. 1420., kada i predaja Trogira, otoka i čitave dalmatinske obale do Kotora (osim Dubrovnika). Narednih godina knez Ivaniš plijenio je splitske trgovce i pravio im štete u polju. Građani se tuže protiv toga mletačkoj općini i mole je, da ih izbavi »iz ralja zmaja šta zja«. Bit će kao i drugih puta retoričke pretjeranosti u ovim jadanjima splitske općine protiv gospodara Klisa, ali je u svemu ovome i dokaz nemogućnosti, da primorski gradovi i njihovo zaleđe bude trajno u rukama raznih vlasti. I Mlečići su to shvatili te su poslije zauzeća Splita nastojali, da se bilo kako dočepaju Klisa. Oni sklapaju savez s bosanskim kraljem Tvrtkom II. i nuđaju mu čitavu državinu kneza Ivaniša uz uvjet, da smiju za sebe pridržati grad Klis. Pregovore i pripreme za odlučnu borbu i navalu na kneza Ivaniša spriječila je međutim god. 1424. provala Turaka u Bosnu.

Velika briga zadnjih godina kneza Ivaniša bilo je pitanje, tko će ga naslijediti, jer je imao samo jedinicu kćer Katarinu. Nju je udao za kneza Hanža Frankopana, hrvatsko-dalmatinskog bana i uglednog člana drugog najmoćnijeg tadanjeg hrvatskog primorskog roda. Knez je Ivaniš bio usto ishodio još god. 1412. privolu kralja Sigismunda, da njegova kćerka smije naslijediti sve očevo imanje i gradove. Ali po smrti kneza Ivaniša (1434.) kralj Sigismund pobojao se je prevelike

sile njegova nasljednika kneza Hanža Frankopana, koji je također udario svoje sijelo na tvrdom Klisu, pa je proglasio kneza Hanža buntovnikom i lišio ga čitave baštine njegove žene. U ime kraljevo dođe ban Matko Talovac »u hrvatske strane«, kako sam piše, i pade pod Sinj te ga i osvoji. Još koncem iste godine umre, vjerojatno u gradu Klisu, »Hanž Frankapan, Vegle, Senja, Modruša, cetinski i kliški knez, Dalmacie i Hrvat' ban.« Njegova udova Katarina preda sve gradove i mjesta banu Talovcu još početkom godine 1437. I tako dođe čitava baština kneza Ivaniša u ruke braće Talovaca, hrvatskog plemena, koje je upravo u to vrijeme bilo došlo do velike moći, a podrijetlom je bilo sa otoka Korčule. Ban hrvatsko-dalmatinski Petar Talovac sjedio je ponajviše na Klisu i zadržao ga je u svojoj vlasti sve do svoje smrti godine 1453. Ali kao da je vruće primorsko tlo izazivalo vlastelu na neposluh i neodvisnost, pa je i ban Petar slabo mario za volju i zapovijest dalekog kralja. Oko Klisa trajale su i dalje smutnje i borbe.

Jagmili su se za tim gradom u ovo vrijeme bosanski kralj i bosanska vlastela. Tražili su ga za sebe ugarsko-hrvatski vladar i moćni knezovi Celjski. Pregovorima i mitom htjeli su da ga se dočepaju Mlečići. I sve se je to zbivalo usprkos sve veće pogibelji turske; a možda upravo u saznanju strategijske važnosti Klisa u borbi, koja je predstojala s Turcima. Znali su osobito Mlečići, što bi im vrijedio grad Klis, koji oni u ovo vrijeme jednom nazivlju »ključem i bedemom našega grada Splita pa i Trogira i Šibenika.« Stoga oni predobiše iza smrti bana Petra Talovca kastelane Klisa i Sinja, koji su držali Talovčevu baštinu za maloljetnu banovu djecu, za to, da stave te gradove pod zaštitu mletačke općine, koja će ih navodno braniti od gramzivih pretendenata (god. 1454.). Uzalud je tražio Klis kralj bosanski Stjepan Toma; i uzalud je htio herceg Stjepan Vukčić da se oženi banovom udovom Jadvigom, da se dočepa toga grada. Kastelan kliški Pavao Kiš obnovio je ugovor zaštite s Mlecima god. 1456. i primao godišnju nagradu od 150 dukata iz Mletaka. I moćan knez Ulrih Celjski bio je upravo u to vrijeme uspio da zavlada čitavim preostalim dijelom primorske Hrvatske, ali Klisa ne dobi u svoje ruke. Tekar god. 1460. dođe Klis u ruke bana Pavla Spirančića, kojemu je kralj Matijaš darovao Talovčevu baštinu. Ali malo potom, tragične godine pada Bosne, god. 1463., dopade i sam ban u tursko ropstvo. Njegova udova »gospoja Margarita, kneginja cetinjska i kliška, banica bivšega dobroga spomenutja bana Pavla« predade g. 1466. Klis i druge gradove banu Ivanu Tuzu i kraljevskoj vlasti.

Godinu dana potom spominje se na Klisu humski knez Žarko Vlatković (1467.). Kako se on ponosno piše, »vojvoda Žarko Humski, u ime

posvećenoga carskoga veličanstva ban Klisa i Primorja sve do rijeke Neretve« rekao bih, da nije priznavao zakonitog ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša, već se je, valjda iz straha pred Turcima, utekao moćnoj zaštiti njemačkog cara Fridriha III. A god. 1472. oteo je na prijevaru Klis od kraljeva banovca Pavla Tara poljički knez Žarko Dražojević, prijatelj i štićenik Mlečića i dobro poznati junak u malo kasnijim borbama s Turcima. Za vrijeme, dok je podsjedao Klis, pozove banovac Pavao splitskog mletačkog kneza na sastanak i tom prigodom pogibe od mletačke puške.

Koliko je vremena vojvoda Žarko Dražojević zadržao Klis u svojim rukama, ne znamo točno. Ali ne mora da je to bilo dugo, jer još prije konca vijeka spominju se kraljevski kapetani na Klisu. Bilo je i skrajnje vrijeme, da grad dođe u čvrste vojničke ruke. Turci pritiskuju sve to jače i sve to bliže. Ljeti g. 1498. udari 300 turskih konjanika na sam Klis. Bilo je došlo već vrijeme da Klis doživi junačku obranu Petra Kružića i ispiše time svoju posljednju stranicu.

Poslije krvave bitke na Krbavskom polju g. 1493., koju nekoji historičari nazvaše hrvatskim Kosovom, Turci su nemilo harali po hrvatskim krajevima. Samo za kratko vrijeme obuzdalo ih je junačko držanje i napori bana Petra Berislavića, rodom iz mletačkog Trogira. Iza njegove smrti slijedio je udarac za udarcem. G. 1520. pogibe u boju ban Berislavić, g. 1522. pade u turske ruke Knin i Skradin, g. 1523. osvojiše Turci Ostrovicu. Bitkom kod Mohača god. 1526. turskim četama bi otvoren put do Budimpešte; god. 1527. pade Obrovac, a god. 1528. tvrdo Jajce. Jedini se je Knin, u općoj propasti, održao pod junačkim kapetanom Kružićem sve do početka god. 1537.

Petar Kružić je bio sin siromašne plemićke obitelji iz okolice Bihaća u današnjoj Bosni. Mada je sa svojih vojničkih vrlina rano bio zapažen i da mu je bila povjerena kapetanija Senja i Klisa, nije Petar Kružić za svog života naučio ni čitati ni pisati. Hrabar i ustrajan, poduzetan i požrtvovan, izdržao je on kroz više decenija navale i opsade Turaka, i odolio je usto intrigama sebičnih Mletaka, gospodara susjednog Splita i Trogira, te zavisti i klevetama svojih drugova u vojsci. Njegov život, prikazan u najnovije vrijeme od Perojevića u knjizi izdanoj od Matice Hrvatske, pun je dramatskih epizoda i preokreta i doimlje se poput romana.

Borbu oko Klisa pratila je s interesom sva kršćanska Evropa, a sa strepnjom i zebnjom u duši naši krajevi. Još god. 1512. nadbiskup splitski iznio je pred lateranski crkveni sabor u Rimu tegobe kraja i zdvojno je molio za pomoć. U isto je vrijeme splitski patricij Marko

Marulić spjevao »Molitvu suprotiva Turkom«, u kojoj ovako opisuje jade, kojima je narod na domaku samog Splita bio izvrgnut:

Luge, sela, grade popliniv s'žegoše,
muže, žene, mlade svezav povedoše.
Ubiše junake, koji se rvihu,
a ine nejake u sinžir vedihu.
Sinke porubiše od krila materam,
i jošće činiše njih vaščine kćeram.
Daleč rastavljaju od draga miloga,
tih tamo prodaju, a simo inoga...

God. 1535. kratko vrijeme pred padom Klisa drugi splitski patricij, Franjo Nadali, spjevao je lijepu latinsku elegiju, u kojoj je pozivao papu Pavla III., da pomogne Klisu, »tvrdi do koje mogu samo doći ptice i zvijeri, a ne može je svladati ljudska sila«, i njezinu branitelju Kružiću, »kojeg učini slavnim hrabra desnica i vjera«. I dubrovački pjesnik Vetranić ističe u jednoj pjesmi junačku obranu Klisa, ali predviđa skoru propast grada zbog nehaja i nesloge kršćana.

Slabašni ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit II., koji je zaglavio na Mohaču, jednako kao i njegov nasljednik Habzburgovac Ferdinand I., uz kojega je Petar Kružić bio pristao još od izbora Ferdinandova za hrvatskog kralja na Cetinu (g. 1527.), slabo su pomagali napore Kružića, da spasi Klis od Turaka. Mjesecima nisu ni on ni posada dobivali plaće. Mlečići pak, nešto iz straha pred Turcima a nešto iz neprikrivene želje, da se sami domognu Klisa, više su smetali nego pomagali branioce kršćanske vjere na Klisu. Jedini su se pape obraćali za pomoć protiv Turaka kršćanskim vladarima Evrope, a i sami pomagali Kružića i višekrat mu poslali novaca, municije i hrane. Papa Lav X. pisao je god. 1516. francuskom kralju Franji I.: »Ako Turcima u ruke pade ma i jedan od tih gradova, na pr. Jajce, Knin, Klis ili Skradin, ne će se Ugarska više moći obraniti, a Turci će imati otvoren put preko Jadranskog mora do talijanskih zemalja.« Poznat je i usklik silnog sultana Sulejmana s obzirom na papino zauzimanje za Klis: »Ta to je papinski grad.« Glas Kružićeva junaštva bio je okupio usto oko kliškog kapetana brojne pribjeglice iz naših krajeva osvojenih od Turaka; u tome je početak čuvenih Uskoka.

Kružić se spominje u službi na Klisu već oko god. 1513. Narednih godina Klis je jedva umakao sili turskoj. Varoš ispod grada, koja je bila ograđena samo slabim zidom, dospije u ruke Turaka kroz vrijeme od god. 1515. do god. 1519. Tek ove zadnje godine, u kojoj bi sklopljeno primirje između kralja Ljudevita II. i sultana, oslobodiše se Klišani u

varošu turske posade. Papa Lav X., topli prijatelj i zaštitnik Klisa, uvidi povodom ovoga pogibao grada i potrebu, da se on što bolje učvrsti za naredne odlučne borbe. Papa izdade god. 1519. bulu, kojom dade veliko oproštenje svakome, koji bi pohodio crkvu bl. Djevice Marije u Klisu i dao milostinju za popravak i utvrđenje Klisa. Bilo je od prijeke potrebe, da se Klis što bolje opremi za obranu, jer malo potom zaredaše navale i opsade Turaka, sve to bjesnije i sve to češće.

Iza pada Knina i Skradina, pade pobjedonosni sandžak Husrevbeg, graditelj čuvene Begove džamije i drugih sjajnih zgrada u Sarajevu, pod Klis i stade ga biti sa svih strana. Branitelji Klisa, na broju 300, izletjeli bi iz grada, te bi glavama pogubljenih Turaka i zastavama kitili gradske zidine; Turci moradoše otići ispod Klisa (g. 1522.). Ali nakon pada Ostrovice stiskoše Turci ponovo sa svih strana grad. U gradu zavlada glad, te je posada morala za hranu variti korijenje u octu, da preživi. Međuto iznenada pade Kružić pod Klis i razbi Turke (g. 1524.). Klis malo odahne; ali se već god. 1527. spominje ponovna opsada grada. Osobito žestoke borbe i navale obnoviše se god. 1530. Turci uvidješe, da ne mogu grada na vrletnoj hridi zauzeti nego izdajom ili glađu, pa odlučiše podići u Solinu tvrđavu, da spriječe posadi dovoz hrane preko solinske luke. Husrevbeg predloži sultanu, da se stare ruševine Solina, u kojima se legu sove i vrane, poprave i utvrde, i da se u njih metne posada, koja će Klis odsječi od mora i time ga prisiliti, da se predade. U malo dana digoše Turci tvrđavu u solinskom polju (g. 1531.).

Uto doživi grad Klis još jednu čudnu epizodu. Sultan je upravo u to doba, kao da je već gospodar ugarsko-hrvaskog kraljevstva, darovao svome miljeniku Mlečaninu Alvizu Grittiju Klis i Poljica. Grittijev čovjek Nikola Querini uđe nato u Poljica i sporazumije se s posadom Klisa, u kojemu u ono vrijeme nije bilo kapetana Kružića, da mu predade grad uz obavezu sa svoje strane, da će Turci porušiti tvrđavu u Solinu i da on (Querini) ne će Turcima dati grada Klisa. Tako zaposjedne za nekoliko mjeseci poljička posada turskog štićenika grad Klis. Kružić međutim doznade za ovu intrigu, pohrli u Klis i namah isposluje, da su Klišani protjerali Poljičane i Querinija iz grada. Sa nešto vojske, koju je bio usto sakupio, navali Kružić na tursku utvrdu u Solinu i do temelja je razori (g. 1532.).

Ali veselje Kružića nad ovom sjajnom pobjedom, koja je odjeknula u kršćanskom svijetu, ogorčaše narednih godina neprilike, koje je Kružić imao s Mlecima, koji su ga bijedili stoga, što su njegovi ljudi, osobito Uskoci na Klisu, slabo plaćeni i nenaučni na strogu disciplinu, pljačkali i robili mletačke podanike, kao i klevete njegovih ne-

prijatelja pred kraljem, koji dade nalog da se Kružić uhapsi. Jedva je Kružić dokazao svoju nevinost, morao je pohrliti u Klis za zadnje osudne bojeve. God 1536. poslije ponovljenih neuspješnih navala, odlučiše Turci podignuti u okolici Klisa tri tvrđave: jednu u Solinu, drugu u Kučinama, a treću povrh Klisa u Ozrinju. Približavao se konac nadčovječne ustrajnosti grada.

Početkom god. 1537. stiže Klisu davno obećana pomoć. Kralj Ferdinand pošalje tri hiljade njemačkih vojnika, a papa sedam stotina Talijana. Ovima pridruži Kružić svoje Senjane i Uskoke i s ovom vojskom pohrli tijesno opsjednutom gradu u pomoć. Iskrcavši se u solinskoj luci, razori Kružić dvije turske utvrde i provali već u treću. Ali iznenada nasrne Muradbeg, poturica rodom iz Šibenika, na kršćansku vojsku, a Nijemci i Talijani nagnuše bježati k moru. Val vojske koja je bježala zahvati i Kružićeve Hrvate, te i on pođe k morskoj obali i ukrca se u lađu. Ali kako je lađa bila prenakrcana vojnicima, ne mače se ona sa plitkog mjesta do obale. Turci nahrupiše uto u lađu, prepoznaše Kružića i u žestokoj borbi ubiše ga. Muradbeg pođe s odrubljenom glavom Kružića pod Klis i pokaza je posadi, koja se na to dne 12. ožujka 1537. predade. Građani kliški raštrkaše se kojekuda, a Uskoci se ponajviše skloniše u Senj, kamo ponesoše i ključe grada Klisa. Ti se ključevi i danas čuvaju u stolnoj crkvi senjskoj.

Padom Klisa pade čitava Dalmacija osim mletačkog primorja i Dubrovnika u turske ruke. Nestade na jugu Velebita i zadnjeg komadička zemlje, koji je potpadao pod hrvatskoga bana i pripadao teritoriju Hrvatske. Više od jednog stoljeća ostade rijeka Jadro granica između mletačkog Splita i turskog Klisa; i mlinice u Solinu, toliko potrebite Splitu, ostadoše u turskim rukama. Sami primorski gradovi gotovo čudom izmakoše vlasti turskog polumjeseca. Uistinu glavna prodorna snaga turskog carstva išla je pravcem na sjever i Beč; a borbu s dalmatinskim primorjem vodili su na svoju ruku i vlastitim snagama bosanski paše te lički i kliški sandžaci.

Klis naime postade god. 1537. i ostade sve do god. 1648. središtem turskog sandžaka, koji je obuhvatao srednju Dalmaciju i susjedne krajeve Bosne. Prvim sandžak-begom na Klisu postavljen je pobjednik kod Klisa Muradbeg. Kroz ovo vrijeme sjedjeli su na Klisu kliški sandžakbegovi, dizdari i kadije. U ovo je vrijeme u tvrđavi kliškoj bila građena džamija i do nje vitki minaret, a ispod tvrđave sa sjeverne strane spominje se tursko groblje i veliki han. Još danas sačuvana je u kliškoj tvrđavi džamija s karakterističnom niskom kupolom. Ona je iza oslobođenja Klisa od Turaka bila pretvorena u kršćansku crkvu posvećenu Sv. Vidu. Na putu od tvrđave do varoši ispod nje stoji usto

česma s trostrukim lukom u tipičnom obliku islamskog graditeljstva. Ova se česma iz turskog doba zove i danas imenom »triju kraljeva«; takvo joj je ime po samostanu i po crkvi franjevaca konventualaca posvećenoj Sv. Trim Kraljevima koja je u predtursko doba bila na tome mjestu. Vrlo su važni ovi ostaci islamske umjetnosti zbog njihove rijetkosti u današnjoj Dalmaciji.

Kroz sve vrijeme, dok je Klis bio u rukama Turaka, nije bilo pravog mira u splitskom polju. Sukobi i štete počinjene od turske posade na Klisu bile su česte. Ali do borba većeg opsega nije dolazilo. Mleci se nijesu osjećali toliko jakima, da bi se upuštali u odlučnu borbu s Turcima. Samo za vrijeme ciparskog rata god. 1570.—1573. bile su oko Klisa žestoke borbe. Turci su bijesno navaljivali na Klis, a Mlečani su uzalud kušali, pomagani od Poljičana, da se domognu Klisa.

Inače je vrijeme i ovdje učinilo svoje i utrlo put međusobnim odnosima susjeda. Splitska je trgovina baš u vrijeme turskog gospodstva na Klisu znatno oživjela i grad se Split ekonomski podigao. Koncem XVI. vijeka bila su naime podignuta u Splitu velika skladišta i uzoran lazaret za tursku robu. Split je u to doba postao glavna skela za dovoz trgovačke robe iz bogatih i dalekih pokrajina turskog carstva na Jadran. U sedam dana dolazile su karavane natovarene robom iz Sarajeva idući preko Duvna i prolazeći ispod kliške tvrđave. Sa Klisa su se spuštale karavane cestom Bilog briga, kojom i danas silaze mnogi zagorci u Solin mjesto dobrom ali nešto dužom cestom iz novijeg doba.

I lični odnosi mletačkih vlasti i Turaka na Klisu znali su biti srdačni. Sačuvana su nam interesantna pisma na hrvatskom jeziku Ferhadbega »sandžaka kliškoga i hrvackoga i primorskoga« iz g. 1558. Spominju se u tim pismima, pored ostaloga, konistrice s narančama, pirinčem, cukrom te sapunima i zlatnim veružicama, koje je mletački knez iz Splita poslao kliškom sandžaku, kao i vezene košulje, marame i učkuri, koje je kliški sandžak iz svoje kuće slao knezu u Split na uzdarje. Poznata je također tragična ljubav kliškog muslimanskog trgovca Adela i kršćanske djevojke iz Splita, opjevana u Botićevoj »Bijednoj Mari«, a kojoj je podloga historijski istinit događaj.

Ali jedni su budno čuvali Kružićev zavjet, da se Klis otme iz ruku Turaka, senjski Uskoci. Dvaput su oni sami pokušali ili pripomogli pokušaju, da se Klis oslobodi. God. 1583. u sporazumu s habzburškim nadvojvodom Karlom u Gracu i uz pripomoć pape zasnovaše Uskoci, kako će zauzeti Klis. Oni najprije obavijestiše o tome potajno kršćane oko Klisa i pridobiše za sebe stražare u kliškoj tvrđavi, pa se vođeni Jurjem Daničićem uputiše iz Senja prema Klisu. Ali nekoliko Uskoka htjede preteći Daničića i ugrabiti mu slavu, pa stiže prije vremena pod Klis, gdje ih straža, ne poznajući ih, ne pusti u grad. I tako Turci

doznaše za zavjeru, dobro se spremiše za obranu i odbiše ovaj napadaj Uskoka.

S boljim uspjehom i u većem stilu zasnovana je akcija god. 1596. Uz pripomoć pape a pod okriljem samog cara Rudolfa, ugarsko-hrvatskog kralja, zasnovano je, kako će se zauzeti grad Klis, i to kao prvi korak k oslobođenju čitave Bosne. Za ovu akciju spremno se odazvaše senjski Uskoci, pridružiše joj se Poljičani, a s oduševljenjem je prihvatiše mnogi građani Splita na čelu im Ivan Alberti i Nikola Cindro. Dne 6. travnja 1596. ušulja se kradom Alberti s malim brojem ljudi u tvrđavu klišku, svlada tamošnju posadu i podigne u vrh tvrđave zastavu kralja i cara Rudolfa. Glas o oslobođenju Klisa raširio se je brzo po kršćanskom svijetu i izazvao je svugdje simpatije za junačku četu, koja je to izvela. Samo su se Mlečići držali po strani, pače su oni pravili smetnje pothvatu od straha pred osvetom turskom. Turci pak iz Bosne brzo sakupiše veliku vojsku do preko 10.000 ljudi i njom zatvoriše sa svih strana Klis. Ubrzo zavlada u tvrđavi glad i velika nestašica vode. Posada se je s velikom hrabrošću branila i trpjela je svakojake muke očekujući pomoć hrvatskog generala Lenkovića. Koncem svibnja general Lenković stigne pod Klis, ali mu vojska bude razbijena. U borbi pogibe Ivan Alberti, par dana kasnije i Nikola Cindro, pa nato posada dne 31. svibnja predade Klis Turcima uz pogodbu, da smije slobodno izaći iz tvrđave pod oružjem. Tako je oslobođenje Klisa god. 1596. ostalo samo junačka epizoda. Zastava sultanova vijala se još čitavo pô stoljeća nad Klisom.

XVI. vijek vidio je polagano silaženje sa vrhunca i propadanje turske moći; počelo je postepeno potiskivanje Turaka iz Evrope. U ovo vrijeme republika mletačka doživjela je sjajno i herojsko doba svog oružja. U ovom su vijeku Mlečići potisli daleko u unutrašnjost Dalmacije obruč, kojim su Turci bili stisli gradove dalmatinskog primorja. Kandijski rat, u kojemu su Mlečići iza junačke borbe izgubili otok Kandiju (Kretu), donio je Mlečićima sjajnih uspjeha u Dalmaciji (g. 1645.—1669.). U borbama s Turcima osobito se je istakao mletački general Leonardo Foscolo.

God. 1648. koncem mjeseca ožujka zauzeo je Foscolo Klis. Pomagali su ga pri tome pothvatu Poljičani i čete naših ljudi iz makarskog primorja i Vlaha, podanika turskih. Usavršenoj artiljeriji onog doba nijesu mogli dugo bez kvara odoljeti zidovi kliške tvrđave. Kada je usto bosanski paša Tekeli, koji je Klisu bio pritekao u pomoć, bio od Foscola ispod Ozrine razbijen, predadoše Turci Klis uz uvjet, da mogu slobodno izaći iz grada.

Kod predaje tvrđave desili su se nemili događaji. Strogi i kruti aga Baraković izlazeći iz tvrđave ranjen i nošen u nosiljci spočitne

tu okupljenim Poljičanima i Primorcima izdaju i zaprijeti im osvetom sultanovom. Nato ovi i Vlasi sasjekoše agu. Razvi se opća gungula, u kojoj vojnici navališe bijesno na Turke, na mlado i staro, muško i žensko, ubijajući i robeći. General Foscolo morade sam sabljom u ruci umiriti razbješnjele vojnike.

Sutradan po izlazu Turaka iz tvrđave zatakne general Foscolo svojom rukom zastavu sv. Marka uvrh tvrđave i prisustvova u kliškoj džamiji, poklekavši na zaplijenjene turske zastave, svetoj Misi, koju je odčitao skadarski biskup. Foscola zapade bogat plijen, jer su se u Klis bili sklonili mnogi ugledni Turci sa svojim blagom, skupocjenim kićenim oružjem i sjajnim priborom za konje. U gradu Klisu ostavi Foscolo posadu i postavi u njemu mletačkog providura. Odsada je Klis ostao u rukama Mlečića sve do propasti republike god. 1797.

Kliška je tvrđava bila od Mlečića još u vrijeme kandijskog rata (g. 1645.—1649.) utvrđena prema praksi ondašnjeg doba. Materijal za njeno utvrđenje vadio se je dijelom iz ruševina stare Salone. U ovo vrijeme dobila je tvrđava kliška uglavnom onaj oblik, koji je ona sačuvala do dana današnjega. Nema prema tome u današnjem Klisu više ništa od župnog grada starohrvatske primorske župe, ni od grada knezova Domalda i Šubića. A jedva će što biti ostalo i od Klisa Petra Kružića. Najstarija slika grada Klisa koju imamo jest u zbirci nacrta Camucija iz god. 1571.; ali teško da će ta slika odgovarati realnom izgledu tvrđave u to vrijeme. Mnogo je točnija i bliža realnosti slika i plan Klisa, koju nam je ostavio general franjevaca Coronelli u zbirci nacrta iz druge polovice XVII. vijeka. Međutim najtočniji nacrti kliške tvrđave jesu nacrti inžinira Josipa Santinija iz god. 1668., a nalaze se u gradskoj biblioteci u Splitu. Današnji Klis sa tri obruča zidina, koji se jedan iz drugoga u sve to većoj visini izvijaju, sa svojim trostrukim vratima, s okruglom kulom do zapadnih vrata, s visokim tornjem po sredini i s još jednim tornjem u istočnom dijelu tvrđave, pa s brojnim bunarima, zgradom providura i zgradom za skladište municije također u istočnom dijelu tvrđave, odgovara točno planu i crtežima Klisa iz spomenute god. 1668., koje nam je ostavio inžinir Santini. Po tim nacrtima doznajemo, da se je srednja kula zvala po mletačkom kliškom providuru »Bembo«, a ona se na istoku zvala »Malipiero«. Turska džamija bi pretvorena od Mlečića u kršćansku crkvicu i posvećena, kako je već rečeno, Sv. Vidu.[2] Neminovne pomanje predgradnje i ugradnje kasnijeg doba, izvedene sve do u vrijeme Austrije u XIX. vijeku, ni-

[2] Na pilastriću kod ulaza u crkvicu-džamiju stoji datum g. 1658., kada je crkvica vjerojatno bila uređena, dok natpis iznad vrata (unutra) spominje popravak crkvice god. 1743.

jesu bitno izmijenile karakter i oblik kliške tvrđave. Onakva, kakva je danas sačuvana, kliška je tvrđava tipična vojna utvrda s debelim bedemima i baterijskim kulama iz XVII. vijeka. Civilno pučanstvo se je u vrijeme mletačkog gospodstva listom sleglo u varoš ispod tvrđave.

Kandijski rat svršio je mirom god. 1669., kojim je granica između mletačkog i turskog posjeda u Dalmaciji bila pomaknuta sjeverno od Klisa. U narednom, morejskom ratu (g. 1684.—1699.) poslužio je Klis izvrsno Mlečićima kao baza za prodiranje u unutrašnjost Dalmacije i osvajanje tamošnjih tvrđava. Mirom u Karlovcima god. 1699. postavljena bi granična linija na crti, koja je od Knina preko Vrlike, Sinja i Vrgorca išla na Gabelu na Neretvi. Zadnji rat između Venecije i Turske bio je god. 1714.—1718. Za ovog su rata Turci iz Bosne s velikom vojskom opsjednuli Sinj i tom su prilikom njihove čete navalile također na Klis. To je bio zadnji put, da su Turci osvanuli pod kliškim zidinama. Mirom god. 1718. utvrđena je između Mletaka i turske Bosne definitivna granica Dalmacije, kakva je bila do sloma Austrije. Na Klisu, koji je zbog izmijenjenih prilika vojne strategije i utvrđivanja gradova kao što također zbog izmijenjenih političkih prilika sve to više gubio važnost, mijenjali su se, u miru i dokonici, mletački providuri do samog pada mletačke republike god. 1797. Po padu Mletaka došao je Klis s ostalom Dalmacijom najprije u posjed Austrije u vrijeme od god. 1797. do god. 1805., pa u ruke Napoleona, cara francuskog, od god. 1805. do god. 1813., i zatim ponovo u posjed Austrije kroz čitav XIX. vijek do sloma god. 1918.

Za vrijeme francuske vlade doživio je Klis, po zadnji put, dvije opsade. God. 1809. obnovio se je rat između Austrije i Francuske. Francuski general Marmont pohrlio je iz Dalmacije u pomoć Napoleonu, a nato je austrijski general Knežević iz Hrvatske prodro u Dalmaciju potpomagan ustankom dalmatinskog življa. Francuski kapetan Guyard morao se je zatvoriti u Klis i tekar mir u Schönbrunnu povrati čitavu Dalmaciju Francuzima (g. 1809.). I god. 1813., iza Napoleonove katastrofe u Rusiji, ponovo su Austrijanci pod generalom Tomašićem prodrli u Dalmaciju. Pojedina mjesta brzo se predadoše vojsci generala Tomašića pa je francuski časnik Bouillerot, sa zadnjim vjernim pandurima, umaknuo u Klis. Iza nekoliko dana bombardmana morao se je Klis predati koncem prosinca 1813. austrijskoj vojsci.

Kroz dugo stoljeće austrijskog gospodstva kliška je tvrđava malo po malo propadala. God. 1898. bili su izneseni topovi iz tvrđave i preneseni u Pulu. Time je Klis i službeno prestao biti vojnom tvrđavom. Slomom Austrije god. 1918. zalepršala je na vrhu tvrđave hrvatska trobojnica u znak našeg narodnog oslobođenja.

LJUBO KARAMAN

TAK JE

»Če bi tak?«
ludi spod lampe veliju,
— »je, nekak?«
reči po hiži bežiju.

Dim se spod grede kak briga vleče,
pospan je saki, al spati neče.
»Zemla je trda, slabo je blago.«
— »Se je odišlo kaj bilo nam drago.«

»Z susedom sud je komaj se zišel,
volek je doboš bubnat odišel,
grunt se je menjši, ide vu sebe.«
— »Njega vre ne bu, jošče bu tebe.«

»Al kaj, prijatel, spimo na menje
kiselo vince: naše živlenje,
briga bu megla, bu se razišla,«
— »gda megla v glavu bude nam prišla.«

»Če bi tak!«
ludi spod lape sediju,
— »je, nekak?«
misli po hiži bludiju...

NIKOLA PAVIĆ

DVIJE PJESME

MLADIĆ

Usamljen tako mladić sanja:
glava mi je puna misli...
znam, umrijet ću bez kajanja,
mnogi su već tako svisli.

Netko zove — ne osvrćem se.
Tko je za mnom? Idem brže.
Koraci utihnu. Stresem se.
Nečije ruke me drže.

Odgurnem ih, dršćući reknem:
nema više dobrih ruku.
Borim se, hoću da uteknem,
ne znam za strah ni za muku.

Jedna drugu nađe i zgrije...
Zaista? — Ja znam za drugu,
za ruku koja mučki bije,
ja znam samo za porugu.

Tko si ti, ja viknem, ne idi.
Ruka se samo zatrese.
Tamno je, ništa se ne vidi;
nečije oči krijese.

Podignem glavu — iznenada:
znam šta misliš, ne govori.
Združila nas je skupa nada.
Pružam ruku — ne govori.

STARAC

I dokle ću tako i gdje ću sad poći
postalo mi je sve svejedno;
hoću li i dalje ići sam po noći,
i sam umrijeti bijedno.

Gladan sam, i žuta, ispijena lica.
Bez krova i bez svijesti.
Sa grudima sam prepunim smrtnih klica,
sve bez svoje obijesti.

Kako? Zašto? Pa On je toliko moćan:
neka mi da koru hljeba...
Ne vjerujem, svejedno što sam nemoćan,
ne vjerujem da ima neba.

Pomislim — ljudi su ustegnuli ruke.
I prođem, ništa ne tražim...
savjest sam tih ruku, raspeta na muke,
i ne ću jad da ublažim.

HUSNIJA ČENGIĆ

Na Hudsonu (akvarel) VILKO GECAN

Početak V. avenue (akvarel) VILKO GECAN

N O V I D O M

Vozovi tutnje, dani nestaju kao i oni u daljinama, staju po stanicama, jure uvijek dalje.

To su oni isti vozovi iz djetinjstva: male, mrke kućice u letu, iza čijih se okana nazrijeva radoznalo lice putnika; barjak lepršave, vitičaste pare, crnkasta, tamno smeđa lepeza dima; glomazna, štropotava tjelesina lokomotive, čvrste i zasoptane, rumene od žara, zadihane od neprekidnog trka i bijega pa lako oznojene po teškim, željeznim bokovima u strahovitom dahu ogromnih pluća. Vozovi iz dalekih predvečerja, kad sjene i rose tiho liježu na razastrta polja i vrtove po Barama, kad se kupi prašina po cestama u gvale a toplo izvija dim iz dimnjaka, dok ljudi izlaze pred kuće raskomoćeni bez kaputa, u košuljama sa zavrnutim rukavima ćaskajući bez misli i veze, da bi se skratilo vrijeme pred večeru. Pisak protunjale mašine u te je časove naročito rezak i oštar — skuplja se eto prvi mračak i uvire sve tihano i neosjetljivo u meku pređu njegova tkanja; rasipaju se i slijeću u plaštu dima sa vozova jarko-crvene, sjajne krijesnice, dok se zvijezde njišu po krošnjama drveća uzduž pruge i lisnatom, zelenom grmlju kao zlatna okanca na raširenom, raskošnom paunovom repu. Vozovi iz praskozorja, kad prolaze u muklom trijesku, suglasnom kloparanju točkova tajanstveno zvuči čudno odjekujući kroz polusan spavača otvarajući mu oči u blijedu tišinu zore. Vozovi što jure kroz dan zapahujući oko melankolijom lutanja i odvozeći misli u nepoznato i neviđeno, daleke gradove, kud se sve voze ti mrzovoljni prolaznici, što s dosadom promatraju krajine, koje bježe, već siti možda ove gorovite, mrke zemlje, zapuštene i siromašne, nazvane Bosnom. Svi ti zagonetni »brzi«, u kojima se voze gospoda, dostojanstvene stare dame u brokatu, žene i djevojčice u kostimima od engleskog platna, muškarci u dokoljenicama i kačketom s neizbježnom, kratkom lulicom među zubima. Zatim raznoliki »teretnjaci« i »mješoviti« s drvima i pijeskom, s trenicama i cementom, zatvoreni vagoni s marvom, grozničavim volovima, rascviljenim telićima i ravnodušnim ovcama. Vozovi svakog časa neprekidno i neprestano, čudni i dragi čarobnjaci, što dolaze iz tajnovitosti, iza brda odnekle iz predjela neznanih i jure ponova za brda u nepoznato, daleko i tuđe.

U ovoj noći svoga svadbenog veselja, Zorica Pupić ih ponova osjeća isto onako intenzivno i jako kao i onda prije dvanaest godina, kad je kao petogodišnja djevojčica zadivljeno zijala u njih s uzdrhtalim srcem i široko raskriljenim modrim očima. Oni evo jure i huče i nočas kao i onda, kao i uvijek, i vrijeme, taj slijed dana, noći — mjeseci i godina, ne postoji za njih, oni se ne mijenjaju, njih se ništa ne tiče, oni ostaju isti: tutnje i klopoću. Ali baš taj njihov klopot i buka, odjek kotača kojih šum za čas izumire i gubi se, taj ritmički i pomalo

tužni prolaz i nestanak, baš on i izaziva u Zorici sjećanje nenadno i prejasno na sve ono, što ju je vezalo za ovu trošnu, izlizanu pupićsku kuću.

Mijenjanje signalnih svjetala u trenju kotača, u ravnomjernu taktu drmusanja, odjeku tračnica ujedno je i po neki spomen, po neki izblijedjeli događaj, što se izvlači iz tmina prošlosti, što titra, i ne gubi se. Tu su noći, kad su se krale susjedove kruške, tu prva štipanja za kokošinjcima, za ogradama, po cesnim jarcima, po džbunju — tu popodneva sakrivanja u čuvarevoj kućici na rampi, kad se strahuje, da ne hopne stari Pupak i ne otjera na kakov posao, tu lijena ćaskanja i nestašna igranja, nevine šale i dogodovštine; sve ono lijepo u životu jednog djeteta, bez igračaka, bez odgoja i kuće zapravo, prepuštenog samog sebi i ulici, ovim šinama, kojim ravnodušno klize ti nedostižni, bešćutni vozovi.

Melankolije ima u njihovu bijegu, tuge u klopotu: svaki je pisak i svaki štropot (štropot što drmusa kućne zidove i trese prozorska stakla) i po neka uskrsnula, uznemirena slika! Slika naslaganih crvenih, rošavih cigala i prepečenih glatkih crjepova na poljani pred kućom Filipa partifirera, hrpa i hrpica trouglastih čerpića i sirove ilovače u kalupima od jelovine, gromada šlipera, neoguljenih dobro balvana, kojih kora još miriše zeleno-svježe vlagom i smolama, razbacanog starog gvožđa stresenog tko zna od koga iz željezare zarđalog i zaboravljenog po svoj prilici tu u kutu Bara (i svijeta valjda). Slika ujedno još i same sebe u dodiru i okviru tih mrtvih, malovrijednih stvari: bosonoga se skriva u šlipere, igra žmure po njihovim udubinama i razmacima dok ju proganja i traži trgovčev Mijo, — u šarenoj cicanoj haljini kasnije već zaokruženih nožnih listova i nabujalih grudi, kako pjeva sa drugaricama, zamagljenih očiju i vrelih dlanova, dok Viktor, Mijo i njen sadašnji muž Tadija udaraju sitno u tambure, da ih kasnije ištipaju, grubi i zacrvenjeli, dok umiru slabašno žmirkajući rijetki fenjeri dolje po Barama.

To dakle nose oni, ti vozovi što se gube, i kroz ovu posljednju noć koju ona provodi u očinskom domu — nju voze oni — prošlost, ali i jedno saznanje još: Sve je konačno prošlo i više ničega nema, ona je udata — ništa više. A tu je i nejasna veza svega: i ona eto odlazi i ne će se vratiti, kao i ti vozovi. Bila je samo putnik u ovoj kući, putnik trećeg razreda, u vagonu koji je bio prenapunjen, u kome je bilo tijesno, zagušljivo i sparno, u kome se je psovalo i tuklo, pilo i povraćalo, u kome su se skidale cipele i smrdile noge, kopao nos i čačkala šibicama ušesa, hrkalo se i hroktalo, događalo sve ono što se već može događati i što se odvajkada događa u vagonima treće »klase« dok žmirkaju blijeda svijetla sijalica starački nemoćno, prijateljski dobroćudno, a noć

lupka o okna i promiču postaje; svijetli gradići u zelenilu s jablanima, crkvenim tornjevima i crvenim crijepom po krovovima kuća, gradići, u kojima nikad ne ćemo živjeti. I sa svakom novom stanicom silaze jedni putnici a ulaze drugi, a voz juri svejednako bezbrižno i nezainteresirano kao da ga se ništa ni najmanje ne tiče: on živi od ugljena i vodene pare, sve je ostalo sporedno. I ona je evo došla na stanicu i mora saći, kao što su sašli i toliki drugi putnici »njihova, pupićskog vagona«: Milan bezruki, Roza, Branka, Ilica, Stjepan i majka — pa silazeći ona se oprašta s onima koji ostaju i voze se dalje. Istina, i gurali su se, i bilo im je tijesno, i svađali su se i njoj je konačno drago što se je svega toga riješila, pa ipak rastajući se ona osjeća izvjesno žaljenje. Ta za vrijeme vožnje ona je neke putnike zavoljela, prirasli su joj za srce — prirasla i ona njima, i sad joj je ovaj čas rastanka težak. — Ova svadbena noć, to je njen čas opraštanja s vagonom, čas opraštanja s putnikom, koji joj je osobito mio, koga voli i komu je ona sve (to i previše dobro zna), čas konačnog rastanka s bratom Dragom, i radi toga se rastužuje, radi toga je uznemiruju uspomenama vozovi što brzaju i nestaju tamo za rampom. Bio joj je i otac i majka, bio i dom i ognjište, bio sve. A sada samotno i mrko sjedi u noći njenog veselja i sreće kao ukor, kao opomena: »drugačije sam ja mislio s tobom, djevojko, no ti nisi htjela slušati mene, pošla si za svojom pameću, pa neka ti je sretno, brata si ipak rastužila«.

Da, tako kao da mu čita na licu! — A šta ona onda može i čemu će mu sve ponova objašnjavati, kad on to ne će i ne želi da razumije! Zorica podiže čašu i kucnu se s djeverom: u pogled joj se vrati radost, a na usne smiješak, on se rasprši po svatovima.

Sve je bilo kako treba: tri velika stola, razmještena u dvije sobe, zastrta su bijelim, opranim stolnjacima — za svakog svata na njima poseban tanjir, nož i viljuška, pa čak i papirna servijeta. Jela ima koliko tko hoće, i pića koliko tko hoće. Pečeno je janje tu i dva purana, kuhana šunka, pršut, izrezana slanina i suho meso, makovnjača i kolači kupljeni na kilu u slastičarni u gradiću, keksi i gurabije, pa i dvije torte s natpisom »Živili mladenci«. A u vinu može prosto da se pliva: tu je crni dalmatinski dingač i crveni pitki opolo, tu bijeli posavac i rumena »ružica«, tu prepečenica od čiste bosanske šljive, bistra kao suza, pa ljuta grozdovača, oštra kao sječivo, da se ne može ni piti skoro, a odnekle se stvorila i orahovača, rakija ne toliko ljuta koliko čudna, plamena mirisa, koji jače od alkohola u njoj opija. Za sve se je pobrinuo brat Drago. Udaje se posljednja, najmlađa Pupićka, i to je valjda i zadnja svadba u ovoj kući, pa se mora proslaviti svečanije i raskoš-

nije od svih ostalih. Nek se zna i pamti zato ta svadba još dugo u cijelim Barama.

Sjedi tu evo ponajprije nadzornik Ratković, pretpostavljeni njenog Matije, čovjek u godinama i dostojanstven, pomalo nadut, ali ne ipak toliko, da bi druge vrijeđalo; s njim njegova »baba« debela, žuta četrdesetgodišnjakinja — oni su kum i kuma. Do njih gospodin Weinert, činovnik željezare u tridesetim istina, ali već golih sljepočica, buldoškog lica sa četvrtastim nosom i zlatnim zubalom: njemu je, vidi se, pomalo dosadno i u onoj posebnoj pažnji, koja mu se poklanja, suvišnoj uljudnosti (iza koje vreba i psovka: đavo te odnio, šta si se tu toliko ukočio) opaža se da ne spada ovamo, da je tu zalutao i da samo vreba zgodnu priliku, kad će se dići i otići. — Ostalo su sve prijatelji i drugovi, tako reći rod. Đurđija, sestra Mijina, Zoričina drugarica iz pučke škole, pekareva posvojkinja Anka, kočničareva Lenka i dvije blijede, brbljave kćerke poštarkine. Poštarica, tanka kao travka i sva izborana, uz njih je i pazi im na svaku riječ, kao da im je tek četrnaest, a ne davno prešla dvadeset, a odmah do nje gospođa Canika i Mara Janka, kafedžije. U drugoj sobi, već pijani, buče prijatelji Matijini, radnici iz željezare, livači kao i on ili zgrtači šljake kod visoke peći, momci preplanuli od željeznog žara, zgrbljeni u plećima od teška posla, šutljivi i namrgođeni od vječnog cvrčanja i blijeska rastaljenog gvožđa, usijanih vatrenih zmija, raspršenih spirala i »zvijezda«, užarenih komada rudače, koju u huku i jurnjavi otpremaju vagoneti pod veliki čekić. Sa svih strana vreba na njih u radu smrt i osakaćenje, pa su im i veselja zato teška i turobna: vole se opiti i zapodjeti kavgu. A i porodica je skoro čitava tu; osim mrtvih i izgubljenih. Tu je Mirko i Tilda, njihova Milica i Ivan, tu sestra Mara s mužem i sinovima, Branka, već udova lugara Navorića, Ilica u žandarskoj uniformi sa gajtanima i pišćama, Roza sa svojim priležnikom mesarom Kapetanovićem, Viktor i žena mu Jelka i najposlije stari Pupak, nemoćan i zgrbljen kao iskrivljen ribarski prut, kvrgav i žut s kesicama i smežurotinama po licu, velikima poput krupnijeg lješnjaka.

Vesele se oni i žamore, ispijaju vino i razbacuju se mrsom, dok pred kućom svira rampar Nedjeljko uz harmoniku, trešte bugarije i sjetno uzdišu bračevi, a djevojke susjeda ciče i vrište raspojasane i razdražene: lupa netko uz gosnu kantu, muški basovi muklo odjekuju i miješaju se sa zvonkim djevojačkim smijehom. I kako odmiče, polnoćno raspoloženje sve više raste: razbijaju se već čaše, prolijeva piće, odlazi za bunar povraćati, lijepe Nedjeljku banke na čelo. Samo je brat Drago trijezan i priseban, premda je popio koliko i ostali i miješao i vino i rakiju bez razlike. Ali on ne će da bude pijan, i zato ne buči,

ne govori besmislice i ne smije se za svaku sitnicu, on proživljuje svoj zadnji životni slom, slavi svoj rastanak s onim, što mu je još jedino milo, i to njegovo rastajanje mora biti dostojanstveno i ozbiljno, puno spoznaje važnosti trenutka neophodnosti časa, koji se proživljuje, koji je tu, i zove se sjećanje.

Vlasi su njegove srebrom prošarane, a lice tvrdo izbrazdano. Prevalio je davno četrdesetu, u ruci mu pehar s razbijenim grlićem. Kroz ruj vina Tilda sjedi vremešna i žućkasta, mlohavih pokreta i prorijede posve bijele kose — skoro baba. A on je eto ipak još mlad i snažan, snažan kao i njen sin ili šesnaestgodišnja kćerka. Dragi postade toplo: da se onda nije Mirko umiješao, to bi bio njegov sin i njegova kćerka. Oni bi mu govorili ćaća, a Tilda stari. Upravo kao što govore sad Mirku. Možda se kod kuće tuku i psuju ružno kreveljeći lica, a sad su svečani i bijeli. I od te svetačke bjeline dolaze ova njegova raspršena razmišljanja, od te bjeline slične bjelini njenih zavjesa, iza kojih se je pred dvadesetak godina krila, a on nježno gledao njenu skakutavu vitku sjenu. Drago se smješka, naliva sebi ponova, kuca se s Tildom i Mirkom:

Za sreću moje kćerke — Zorice.

Potom se obrati starom Pupku:

Zorica je i moja kći, je l' tako, starče?

Starac ga neprisebno pjanski pogleda, pa naprežući se, da se sjeti, što hoće, prokrklja:

— A-a-a...

Drago mu se i dalje obraćaše:

— Sjećaš li se, kad se je rodila, umalo se nismo potukli. Velim, što će ti žgebče — sad pod starost, blizu šezdesete, zar te nije sramota. A ti se isprsio, hoće brat da se bije. A ja se vratio upravo iz bolnice, veselim se, kad ono negdje pišti. Zorica plače meee, prosto kao jare.

Stari se prisjeti. Protrlja nos:

— Meee. Zorica, veli.

Drago odobrovoljen namignu — sjetila se vinska mješina. Oh starče, starče, koliko sam samo batina od tebe pojeo, a sad ne umiješ ni govoriti, čašica te jedna sruši. Valja umirati, to ti je — i zatrese se od smijeha.

— Vragoljan je naš starac!

Nazdravi Zorici onda:

Sad nam i ti odlaziš, djevojko. Svome domu, što se kaže. I koliko nas je samo otišlo, tko bi sve pobrojao — puno nas ima Pupića, velik narod. Unučići su već tu, a praunuke dobit će skoro naš starac. Pokoj duši majčinoj. A ja tebe, dušice, nisam sprva volio, mnogobrojna kuća,

pa dosadila djeca. A eto postala si mi draga, da bi sad malo i prosuzio ko za vlastitim djetetom. I drugačije sam mislio s tobom. Ali sad neka ti je sretno, kad si sama našla priliku. I tebi i mladoženji. Mnogo smo svadbi proslavili u ovoj naherenoj kući i mnogo mrtvaca iz nje iznijeli, bog da im duši prosti. I svađali smo se u njoj, i tukli, gložili ko miševi. A što ćemo, sirotinja, pa ti je zaludno razmišljati i pametno govoriti. Neko srče a neko puše i ne će da sluša, pa, kako kaže naš starac, udri batinom, da pamet steče. Razbjegli smo se najposlije kud koji, pa smo samo starac, ja i Viktor tu. Valja čuvati kuću. Sve je ostalo otišlo, a danas nas i ti ostavljaš. Neka ti bude s hairom, i tebi i Tadiji (tu pogleda livača), nije šarov jedan zaslužio takvo zlato kao što si ti, ali obično zlato dobijaju oni, koji ga nisu zaslužili. Živili...

Tako Drago, surovi momak, po prvi put u životu otkri malo svoje tvrde duše i sjede da ponova prešuti cijelo ostalo vrijeme.

Uistinu. Zorica je sretna! Vije se na njoj lepršava, nevjestinska halja i mirta. Tadija joj obvija ruke oko struka i zaljubljeno je gleda, dok se nadzornik Ratković šali masnim šalama. Trošni su zidovi kuće oživjeli, dobili svijetlu davnu boju kao i prije pola vijeka, kad se je stari Pupak doselio u Bare. Vrzu se Tadijini drugovi, dobrano podnapiti, i natežu poštaričine kćerke, cure iz susjedstva vrište za kućom, a iz vrta miri voćkin cvat. Mnogo se je staro stablo osušilo i posjeklo, mnoga nova mladica obeharala i propupila, pa opaja crveno i strasno. Kroz otvorene prozore dolijeću mnogobrojne lepirice i donose mirise trava i isklijalih žita, a sitne mušice, nakupljene u rojevima oko svjetiljki, umiru s proljećem u zuju. Kako je divna noć ove svadbe! Vino klokoće niz žedna grla, a crne ruke nalivaju nove čaše. I blijeda se lica crvene, a zgrbljeni od umora stas ispravlja: svijetle su oči i sjajne — tko je oženjen, sjeća se svoga veselja, tko nije, nježnije miluje curu, toplije ljubi. Onome tko nikoga nema, tuga silazi u trepavice, drhće na njihovim vršcima u obliku rose — ispija se sve više onda vino i kriju zamagljene oči. Teško cvijetu bez pčele, stablu bez mladice, suncu bez oblaka, a čovjeku bez druga!

A Drago je eto sam, sam kao i uvijek. On je davao svakome sebe, poklanjao široko srce, nitko ga nije htio primiti. Ni rodna kuća, ni Tilda, ni Zorica. A gdje je san o kćerkici, san od prije deset godina? Džepovi su mu puni darova: crvenih glođala i zdrobljenih kolača kupovanih po vašarima, po stanicama, i u tim poklonima, što nosi modrookoj djevojčici, srce je njegovo: sva nakupljena dobrota i ljubav surovo potisnuta, pupićskom klimom i životom. On miluje pri povratcima tada, slobodan od službe, zlatnokosu, igra se s njome, priča stare priče kupljene po prelima i za dugih bdijenja po postajama. Meće pjegavu na krilo, smije

se i kikoće s njom, i njezin maleni svijet, sazdan od blatnih kolača, svitlaca i lutki od krpa, i njegov je. On zna kao i ona, svaku novu patku, svako tele, svaku koku. — Danas je propjevao mali ljuti pjetlić kavgadžija, a jučer je pepeljava pilica snijela prvo jaje. Biserka je prestala da doji Zeku i Zeka ponova traži bakove. A susjedova djeca kradu Ibrahimove pečenjke i prave puškice od slame i ljese od topolova šiblja. Đurđija je dobila dvije golovrate kokoši, a vorštandova Lili ima čudo nad svim čudima — pauna. Roza i Branka su se posvađale i plakale pred majkom, a otac je grdio Ilicu. Viktoru su razbili glavu, a Stjepan nosi nož. — Zar nije lijepo tako pušiti duhan od dva i pol dinara i sjediti pred rampom, dok dolje u gradiću umiru smeđi dimovi, a okolna brda zamataju se u mrak. Minu vozovi s prosjalim oknima, zamiriše iz gustiša kraj ograde zova, a kruške ranke i šljive bjelice su sazrele. I ona mu ih nosi punih ručica uzvraćajući dar. Zazuji zatim beskrajna pjesma zrikavaca iz livada i polja i padne po njima kao svjež, bistar mlaz. Pogled se gubi u tami, pri srcu postaje toplo, dok zvijezde padaju u trave. O te blagoslovene noći lipnja, kad je sve svijetlo i svježe. I listovi po granama i plodovi po stablima. Razliježe se zveketav kreket žaba po močvarama i lokvama, raspršuju se ljudski glasovi: gdjekad projure prašnom cestom seljačka kola i nazovu boga, gdjekad se raspu bijela stada vraćajući se sa pojila. Krave otegnuto muču dolazeći sa paše nabreklih bokova, a Roza ih s muzlicom dočekuje psujući Viktora. Rokće u svinjcu debeljko krmak, golubovi i kokoši su već zaspale. Oko osam sati vraća se Stjepan iz željezare, sav crn i zamazan, pa kune perući rad sa sebe..., i stari kašljuca u kuhinji po običaju, a stara sipa u zdjele večeru. Puši se ona skromnošću i siromaštvom, ali pupićski želuci ne biraju, nek su puni i vrući — dobro je. Drago se potom diže, pijucka malo sa starcem, momci odlaze na sijelo ili terevenke u gradić, a Zorica skakuće s ostalom djecom za štalom ili balvanima igrajući se sakrivača ili gonje. Po kada polazi spavati, ljubi velikog bracu, dok on odlazi malo u bircuz na partiju žandara i preklapanja s drugovima.

Kako je daleko od te večernje idile, čije su se mrlje — psovke i svađe — ogorčenje na život i mržnja — izgubile, a ostala u sjećanju svjetlost i toplina tako neminovna u svemu prošlom. Kako se je sve raspršilo, nestalo netragom kao oblačić u ljetni vreli dan. — Kuća je još tu, samo trošnija, čađavija i ispucalija, ali stoji. I voćnjak za njom, i vrt, i kaljavo dvorište, natučeno igrama i prolazima. Klasaju žita, džikaju trave, sočno se zelene grmovi i šiprazi, njišu se grane u voćnjaku pod plodom. Sve je tu ponova kao i prije u istom dekoru neba, poljana, krajina i rijeka u okviru žutila i zelenila, plodova i klasja, seoca, gradova i gradića u mijeni vremena ravnomjernoj i ustaljenoj sa suncem.

kišama i snijegom — sve je tu eto, samo njih ljudi više nema sviju. Neko je u groblju na brijegu, neko daleko u šarenom svijetu, a Stjepan u mrkoj kućerini s rešetkama. Svačije se zna, svakome je put opredijeljen, samo, izgleda, njemu i ovoj osamdesetgodišnjoj žutoj podrtini suđeno je, da budu skupa. Zorica dakle odlazi. Bijela je i sretna: sija radošću i čežnjom odlaska u novi dom. Bit će kao i sve one druge Pupićke, koje su bile tihe: rintat će i raditi, djecu rađati. Na mlado lice uskoro će brige utisnuti prve brazde, a ženstvo tugu u oči. Ali što ona o tome danas zna. Što ona može, ovako mlada, pjegava i svježa, slutiti. Maznost joj je u glasu, veselje u pokretima, neka je blagoslovena! To joj je možda jedino istinsko i pravo veselje u životu, ovih nekoliko bijelih, bezbrižnih dana. I čemu onda to mutiti sjetom na ono, što će se u budućnosti zbiti? Ta djeca siromaha i onako brzo zriju i suviše rano upoznaju život — upoznat će ga i ona. Livač Tadija nije loš mladić, gladovati s njime sigurno ne će, ali ne će vidjeti ni obilja. A Gospode, zar on nije spremao drugačiju sudbinu njoj, ljepšu od ostalih pupićskih — svjetliji jedan život, njoj nježnoj, jedinoj svijetloj među reskim pupićskim bojama.

Vino se rumeno prelijeva kroz treperenje svjetiljki, smijeh svatovski je sve puniji i pomamniji u dašku predjutarnjih svježina, a Drago sve se više unaša u se, kopka po dnima! Mislio se je u gradić preseliti s njome, u gimnaziju je dati. Da bude gospođica, da govori tankim glasom i svjetluca čarobno noktima. I kućicu s vrtićem mislio je kupiti: bit će ispletena bršljanom, a prozori bijelim lelujavim zavjesama. Nigdje u njoj ne će biti stareži i sirotinje, nigdje nečistoće i vlage, nigdje prnja i ostataka jela, sve će mirisati urednošću i svježinom. Pa kad se pred noć vrati iz službe, a Zorica sjedi u toploj sobici i sluša pucketanje plamenova; ruke joj nisu grube i žuljevite, već meke od nerada. Mazna je i tepa svom drugom ćaći, kako ga zove, umiljava se mačkica. A on puši lulu, ispija svoju gidu rakije. Bože, zašto je bila tupa za školu i mrzila učenje, zašto je naišao ovaj Tadija u trenutak, kad je on već bio skuckao novce za kupovinu i bijeg iz blata pupićskoga. Ili je to možda samo Sudbina, ono nešto nepoznato, što vreba iz mraka, što nas lupi kad pođemo nekamo, što nije po njenoj volji, i upozori: ovuda, sirotinjo, ne sanjaj o gospodstvu. He, he, he. (Drago Pupak se nasmija i ispi tko zna koju čašu u zamagljenosti nasmijanih lica, razbijenih glasova, svom tom slijevanju u ovu svadbu razlivenu u vinske mrlje, ostatke jela, rakijin zadah i štipanja parova). Pisara sa stanice odredio je on za nju. Bljedolikog sa zlatnim zubima koji se, kad otvori usta, blješte kao lipanjski trudovi u granju, oholog, što govori svečanim, gospodskim glasom, nikad se previše ne ljuti, ali i ne smije, tek malo i

tanko smješka. I svakome govori »brajko«. To ti, veli, brajko, valja, a to ne valja... Postat će taj jednom šef stanice sa zlatnim širitima, inspektor, i bog zna što još, đavolji brat. Nije li se upadno ogledao za Zoricom, kad je jednog popodneva bila u gradiću i prošla pokraj njega ovako nježna i milo pjegava pod očima. Hej, to bi bio muž za nju, pravi muž, kakvoga on jedino priznaje za svoju kćerku! A eto, došao je ovaj lopov livač, podmuklica što se umije pretvarati, mrkonja što malo govori, i odvede Zoricu. Odvede pasji sin usprkos svog njegovog opiranja i srdžbe, usprkos svih njegovih savjeta i ljutnji. Hoće ona samo njega, i nikog drugog. Govori kroz suze:

»Ako me ne date, ja ću pobjeći«.

i što se može onda tvrdoglavoj, što se može uopće učiniti ženi, kad ona nešto hoće?

Da! Samo se je san njegov, drugi i posljednji veliki san njegova života, bijel i prepleten hvojama i bršljanom, rasplinuo i nestao skupa s ovom svadbom, nestao zauvijek. Još jutros u crkvi, u pjesmi svećenikovoj osjetio je jasno: nema više ničega. I nije to saznanje samo od jutros ili od noćas, o ono je vrlo davno, vrlo daleko, od onoga dana još, kad je ugledao Tadiju sa Zoricom, od prvih njihovih sastanaka, od tada. U biti on se nije zavaravao, nije obmanjivao nego se željezno stegav potisnuo slutnju kao olovo na dno i sve prekrio lepršavom povlakom sna. Zašto čovjek da ne sanja, kad mu je to još jedino slobodno u životu? A evo, sad je i to zavaravanje, i ta obmana uništena, sve je uništeno i on nema o čemu više sanjati, nema što sanjati. Ovi svatovi s ružmarinom i vrpcama, ta gruba lica s brkovima, kočničari, vlakovođe, skretničari, radnici sa pruge, radnici iz željezare, ovi momci krupni ili mali, ove podbrađene žene u šamijama, te djevojke i djevojčice, svi su oni ispili taj raspršeni san s pićem, raznijeli ga pjesmom i govorom. On je svagdje, u njima, po zidovima, u stolnjacima, u stropu nečistom od muha, u podovima, stolcima, otvorenim prozorima, cijeloj toj noći, što miri cvatovima i masnom, plodnom crnicom, samo nije više u njemu. Za njega je on izgubljen, utekao, i ne će se više nikad vratiti. I Drago Pupak sjedi tu izgubljen, sjedi kao i uvijek od rođenja, bez nada, bez čežnja, bez želja. Ako mu tko nazove dobro veče, on će mu odzvati, a ako ne, dobro je opet. On se nije ženio, jer mu vlastiti brat ote djevojku, on je mazio sestricu, da tako ispolji roditeljstvo surovo potisnuto u podsvijest: sestrica eto ode drugome, neznancu, pridošlici iz bijelog, božjeg svijeta. Što se tu može i šta se tu ima čekati. On ostaje u staroj pupićskoj kući i gleda bijeg mladarije u život, u novo i nepoznato. To što je svima dano, nije njemu, s tim se treba pomiriti, pomiriti s njom.

svojom sudbinom bez svrhe i cilja, pomiriti s jalovošću. On je dapače pomiren. Ruka se uzdrhtalo diže, glas prazno i promuklo zveči:

Nek' žive mladoženja i mlada. U zdravlje, veseli gosti!

I kikot pada kao slap, uzvici pršte.

Blagosloveni zato da su šumovi i šapati u ovoj bistroj, lipanjskoj noći, noći posljednje pupićske svadbe. Ovaj zuj, ovo nebo, krošnje drveća i mrke kocke kuća, ta draganja za nove ljude, što će radi njih doći. Oni su tu začeti okom i smiješkom i stiskom ruku, ne za plotovima, ne po posteljama. Oni su još začeti bijegom noći, svijetlim treperenjem zvijezda, kuljanjem dimova sa visokih tvorničkih dimnjaka, ne riječju, ne tijelom. Zrak je vjera, on podupire kuće. I ljubav rađa, ne strast. Ona mine i ostavi prazninu, a ljubav cvjeta. Stara stabla umiru, suše se i padaju pod starošću, crvom ili sjekirom, svejedno, a nove mladice svejednako izbijaju, zamjenjuju nestalo, beharaju i pupe kao i oni i za njih, i sve je u osnovi jedno — to je voćnjak i njegov zakon. On je ljubav, jer je ona sve. Kako je bijel njen miris u travnju, kako sočno žut u rujnu. Na dnu svake mržnje je opet ona. I Drago Pupak, premda mrzi tu svadbu, mrzi Tadiju, ipak podsvijesno i nevoljko moli: neka budu sretni, neka bude ona sretna, kćerkica. To je unutarnje previranje, mutno previranje, praiskonsko i teško. On ga ne bi znao izraziti u riječima, možda samo tom mrkom sjetom u oku.

Iskucaše tri sata, i Drago se podiže: vrijeme je odlasku, u četiri počinje služba. I bolje je tako: u šest sati ona će i Tadija otići u gradić u novi dom. Stan sa sobicom i kuhinjom u prizemnici na uzvisini kod željezare, čađavoj uskoj ulici s rasutim zemljištima i zapahom staja, a on voli da ne vidi, jer teško je gledati, kako mio i drag odlazi i razdvaja se zauvijek od nas. Radi toga valjda majke i plaču kad udaju jedinicu kćerku i to on, Drago, razumije, razumije i previše dobro. To je njegova kćerka, on joj je zamjenjivao majku, bio više od roditelja. Pa kao majka možda bi i zaplakao stari, grubi momak. A to ne smije, to ne treba nitko da zna. Njegova nježnost, sav taj nakup topline ne će provaliti i briznuti kao bujica u kapima sa trepavica, nego se skameniti u tešku, strmu stijenu. — Zbogom. Drago navuče kožni kaput i izađe.

D. 406. Hasan ložač podlagao je kotao rumeno osvijetljen plamenom. Drago priđe lokomotivi i nježno je pogleda: vitka je u čeličnim bokovima, uvita u pasu, sjajno osvjetlana, prošarana meko cijevima i spiralama, napojena mazom i uljem, nakuljana žarom. Zna je: dobra je i poslušna životinjica, pitoma, bez ćudi i svojeglavih kaprica. S malim zadovoljna i voli ga. Voli kao i Hasan, ćutljiv i marljiv momak, ružan i neugledan istina, ali zato uvijek udubljen u posao. I njih dvoje —

to je zapravo njegova druga obitelj, njegov svijet. Kao nekada, dok je još i sam bio ložač, Drago obiđe lokomotivu sa svih strana i pomno razgleda: da joj što ne manjka, da nije povrijeđena gdjegod tajno curica. Ta ona mu je sada sve: ova željezna naprava, što zavisi od njegovih ruku i pogleda. Zna, ona ga ne će iznevjeriti, ona kojoj je srce od ognjenog žara, a žile od čelika. Ona je vjerenica s repom vagona, šibičnih škatuljica, koje raznose neznance, male, mravlje spodobe s kovčezima rasipajući ih i skupljajući po stanicama lancem mrkih i neprebojavanih zgrada u trešnjinim jabučinim krošnjama.

Križao se je, verao s novim vagonima u pisku i dahtanju, dežurni činovnik s crvenom kapom, lomatao podbuo i neispavan signalima:

Sve je u redu — vikao je.

Sve.

Može se polaziti.

U vagone je sjelo sunce i putnici, kondukter dao znak. Drago pomaknu zasune i kočnice, Hasan ponovo nabaca uglja, — voz pojuri.

Za njim je ostao gradić, ostale Bare, pupićska kuća, Tilda, livač Tadija, Zorica, svadba. Sad su valjda već u novom stanu. — Ali šta ga se to tiče. Drago je opet živio tim svojim drugim životom, životom vjetra i ognja, ove jurnjave kroz jutra što se dime. Činilo mu se — to je onaj život pravi: ovaj život stroja, bez ćutila, bez maštanja i misli, život rada, od koga je kruh sladak a počinak osvježujući, a ono je san: slike u prolazu, prhke i neuhvatljive.

Ulomak iz »Voćnjaka« NOVAK SIMIĆ

TRI PJESME

F. M. DOSTOJEVSKI

množina ljudi u meni živi
svaki svoj pogled u oči mi meće
i svi su oni mojoj tugi krivi
i ničija žalost ostavit me ne će

često takav ulicom prođem
neostavljen od svojih nutrina i tema
— kad želim ipak prolaziti tuda
a ujedno da me i nema

večeri svake hoću sve ostavit
i svima svojim ljudima pobjeći
u ulici drugoj sve to zaboravit
svih prijašnjih susreta se odreći

javljaju se boli i njima se čudim
toliko toga u meni postaje
tolike noći smatraju me ludim
a ipak sve isto i nepromijenjeno ostaje

PRENOĆIŠTE

uglovi svedeni u oblike smeća
u praznini sobe triest kreveta
garavo željezo gura se u pleća
a udar u cvilež kod svakoga kreta

galama otvara napetost uši
i dira atmosferu prljavu i znojnu
pljuvačka žuta isparuje se i suši
i ostavlja svoju kružnicu gnojnu

prašinu razgaljena sluškinja pomeće
sa golog joj mesa vrišti bjelina
i izazovom žene sobom se šeće
— u usnama muškim strastvena slina
i poticaj krvav hrptenjaču peče

na stolu su stare mrvice kruha
prozori u blatnoj zmazanoj magli
na stropu mozaik od točkica buha
i stolci na jednu stranu se sagli

svjetiljka baca posljednje klice
umora podmuklost po kostima kreće
lijegaju ljudi prepuni tmice
i noćni zadah vlage zidove oblijeće

nekoga svrbe prve stjenice
neko opet zubima skrguće
i proklinje nesposobnost prenoćišta
i ove stjeničave kuće

KOLODVOR U PROVINCIJI

sve je u crnini gomile brze
u soptanju lokomotive i dima
mješavina gorka u čeljusti se vrze
posrće tmica po tlima

katkad mutna lica iz vagona zinu
— neka žena siva — bit će da je mati —
maše na pozdrav vojniku sinu
poljubac mu daje da ga putem prati

već počinje prvo kretanje vlaka
dosadni ritam droncanja se čuje
a bol odlaska je upaljena traka
gdje požari tjeskobe ubodima zuje

smrdljivo bjesnilo iz pare juri
žure se sjene u jurnjave divlje
pod vonjem znoja usnica se zguri
u poteze sve ružnije i sivlje

ŽELIMIR GUMHALTER

GLAS PROLJEĆA

U ranim jutrima zemlja je plakala od radosti. Na modroj svili neba umirali su orošeni leptiri zvijezda, a izlazeće sunce prikriveno bijelim kao labud oblakom, palilo je goleme vatre daleko iza šume, kroz koju je tekla rijeka zapjenjena bijesnim kovitlanjem ledenih santa, koje su lomeći se tutnjale ko topovski hitci.

Noću je ta tutnjava drmala kuće, što su poput velikih crnih ptica polegle po kamenoj hrptenjači brežuljaka.

Stakla su u prozorima sablasno cvokotala i ječala kroz noćnu tišinu. Od zagušljivog mlakog disanja južnoga vjetra posljednji su ostaci bijelog ko maleni otočići čistoće snijega uranjali u crno blato odmrznute zemlje.

A zemlja je bila zaista ružna.

Kao iz goleme otvorene rane iz nje se je neprestano cijedila siva gusta tekućina, a truli zadah strujio je (osobito predveče) vlažnim zrakom, od koga su ljudima oči bivale mutne, a tijela mlohava i teška kao da su se predugo parila u vrućoj vodi.

Pa ipak ona je plakala od radosti.

Njezino je vrelo srce sve življe i življe kucalo na dlanu beskrajnosti, i po golim se je još šumama, poljima i livadama već katkada čuo vrisak proljeća, s tamburom od sunčanog zlata u rukama.

Sunce je pozlatilo i grla ptica, te su one uzdignutih glavica prama njemu neumorno pjevale, zaletavajući se obijesno kroz otvorene prozore kuća, u još tihe sanjive od duge zime sobe u kojima su klijale nevidljive slutnje.

Od tih je slutnja san bivao nemiran.

Krv je udarala u nježne poput lilije latice sna, i one bi se više puta noću kidale ko paučina na vjetru.

A kad bi mladić ili djevojka ipak izmoreni prije svitanja zaspali, taj je san sličio na odapetu strjelicu, na čijem se je oštrom vrhu blistala preslatka kapljica grijeha, koji zove.

Mjesec je požudno pio suze zemljine skupljene na pupoljcima vrba i svibovine, i kao da je od toga pića bivao sve ljepši, sve sjajniji i drzovitiji, tako da je već noću djevojkama kad su spavale odrezivao srebrnim škarama mirisne uvojke kose, i odnosio ih u zoru sa sobom.

Onda jednoga jutra presta tutnjava sa rijeke u šumi.

Ledene su se sante otopile i sad su združene sa svojim prapočetkom izvorom pjevale tihe čudne pjesme, protičući između dalekih, dalekih obala.

U mutnu je vodu rijeke nebo počelo prosipati rascvjetale ljubičice i ona je bivala sve modrija, dok se na koncu nije više moglo razlikovati modrilo nebesko od modrila rijeke.

Izgledalo je kao da su sve dosada mrtve stvari oživjele, i da se upravo vrtoglavo između sebe natječu, koja će od njih prva oploditi svojom životnom snagom rasijane pušeće brazde čovjeka, koji je pijan od sunačnog vina pjevao i orao od jutra do mraka, zakićen opojno mirisnim cvjetovima nade, osvježivanim od vremena do vremena znojem sa lica.

A kad bi prestala pjesma orača, javili bi se konji divljim mladenačkim rzanjem, koje se je čeznutljivo gubilo po dalekoj ustreptaloj krajini, zajedno s pogledima velikih i pametnih im očiju, sličnih onima u seoskih dječaka, kad promatraju nedokučivo gnijezdo jastreba u planini.

Oni konji, kad god je povrh njihovih ponositih glava zviznuo razbješnjeli bič, uvijek su se sjećali dragog plandovanja na livadama u noćima, gdje su pasući se načuljenih ušiju slušali svirku svojih čuvara, posjedalih uokrug poput živog vijenca oko crvenog strastvenog plesa vatre.

A onda bi ujutro lako ubodeni bakrenim kopljem dana, vrišteći i u galopu odjurili pred staje, gdje su ih čekale umivene djevojke, da ih igrajući se u mislima s prosnivanim sanjama, ko blistavim biserima za koje nitko ne zna, odvedu na puna pojila, jer muškarci idu spavati.

Zatim bi i one odlazile put pojila. Negdje visoko u raskuštranom tamnom zelenilu bora guguće divlji golub, kao da ih pozdravlja dok prolaze vijugavom bijelom ko svetašnja košulja cestom.

Inače je svuda tišina.

Čuje se još samo kuckanje žune i odmjereni topot konja. Jutro nasmijano i mazno treperi u ljubičastom zraku, umiljava se djevojačkoj kosi i licu, lagano golica svilenim dahom njihove napola otvorene usne, posipajući ih rosom još punom zvjezdanog sjaja, punom skrivenih tajna minule noći, koja je ko divna čarobnica nestala u zjenici prvog svitanja... O, te noći!... Nizale bi se jedna za drugom ko crni dragulji na beskrajno razapetoj vrpci vremena.

Svaka je od njih donosila nešto novo, nešto što bi zbunilo, zaplašilo lelujavi još neodređeni život mladosti...

I svak kao da je nekoga iščekivao. Pitanja, upravljana u samoći samima sebi: koga, šta čekamo, ostadoše bez odgovora.

Život je i dalje veličanstveno šumio kao da negdje u dubokom, dubokom podzemlju sviraju titanske orgulje, i od te svirke, od tih gotovo prijetećih basova zemlja se je, razvaljena u slatkoj omami oplođivanja, zagrcavala od radosti.

Sa svakim je sad danom bivala sve ljepša, sve zamamnija njezina vječna mladost.

Zelenilo joj je pokrilo podatnu golotinju živu i plamenu, kao tijelo mitske plesačice, koja je, zavrtjevši se ko zna kada u huku olujnih grmljavina, zaplesala suludi ples bez prestanka.

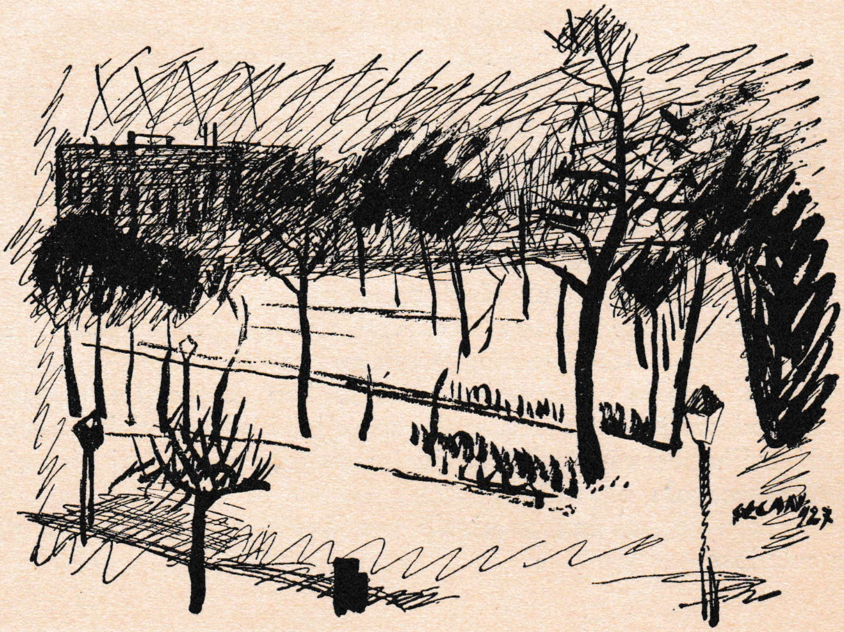
A taj je ples sada u proljeće bivao najživlji, jer su se zaleđeni preko zime sokovi sve više topili i sve brže, silnije strujali kroz ogromno na sve strane razgranato žilje prirode.

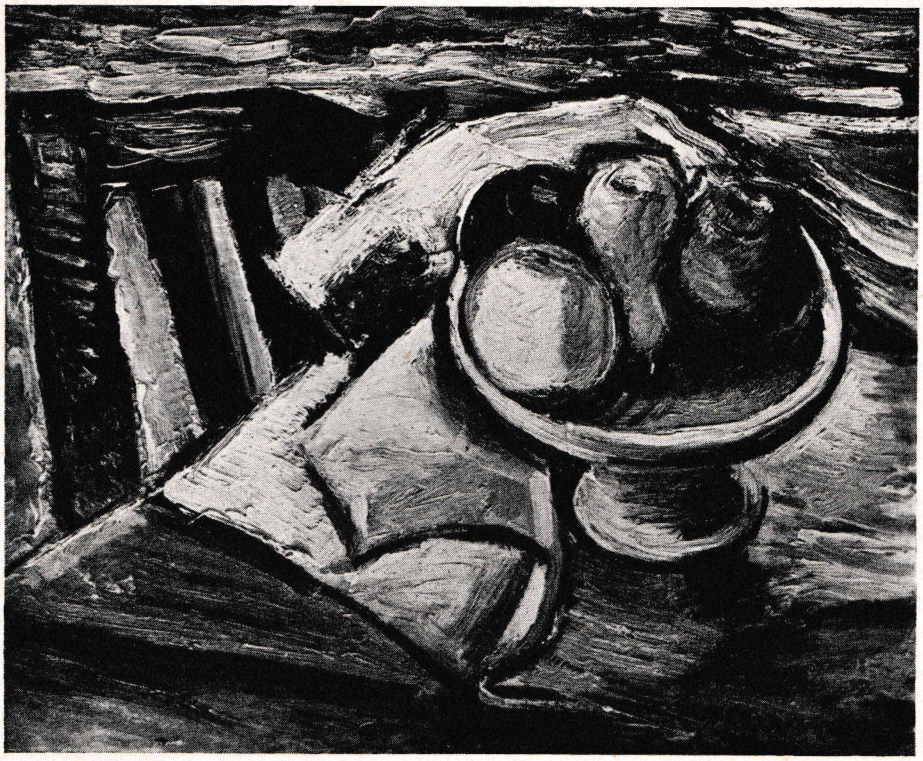
Od silne množine tog soka koji se je zlatasto žut kao medovina skupio i u najmanjim grančicama drveća, nabubrela je i potamnjela kora pucala, i on se je lagano kap po kap cijedio natrag prama korijenju. Bio je to proces vječnog obnovljenja. Zagonetni, nepoznati čudotvorac radio je u svome eteričnome, čovjeku valjda zasvagda nepristupačnom mraku.

A onda jedne noći, kad su ljudi čvrsto spavali u svojim kućama, koje su polivene mjesečinom izgledale ko goleme posrebrene škrinje zavjetne, potekla je zlatasto žutim sokom krv zemljina. Cijelu su se noć miješali zlatasto žuta medovina i krv zemljina, dok se konačno ujutro obasjani suncem ne ukazaše oko zelenih pupoljaka nježni ružičasti vjenčići, te su oni pupoljci sad izgledali kao uzdrhtali vrhovi djevojačkih dojka.

Toga je dana proljeće u sve izvore, potoke i rijeke nasulo zvjezdanog praha, a u staklima je prozora na djevojačkim sobama ostavilo uokvirene zlatom slike svemoćne ljubavi.

VLADO VLAISAVLJEVIĆ

Mrtva priroda VILKO GECAN

Mrtva priroda VILKO GECAN

FEUILLETON

VILKO GECAN

Prigodom izložbe u Ullrichovu salonu.

Slikar Vilko Gecan se predstavio prviput našoj javnosti neposredno poslije rata. Izlagao je u Proljetnom salonu zajedno s nekim drugovima i vršnjacima. Uzelac, Trepše, Varlaj. Sve sami »mladi«, koji onda obilježuju svojim djelima najnovija likovna nastojanja. Kritika pohvalno prima njihove stvari, umjetnička publika pamti njihova imena i kupuje — štoviše — njihove slike. Onda se prilike mijenjaju. Proljetnog salona više nema, inflacija prestaje, a mladi se razilaze kojekuda po svijetu. Svaki ide svojim putem, pa ako i danas ove pojedince veže možda lično prijateljstvo, o kakvoj likovnoj orijentaciji, koja bi bila zajednička, nema ni govora. Uzelac je postao Parižlija, prekinuvši tako reći sav kontakt s domaćim likovnim životom; Trepše se mnogo bavi scenografijom, Varlaj se ustalio u izvjesnoj formuli, koju uostalom majstorski primjenjuje. I Vilko Gecan se odbio u široki svijet. Godine 1924. kreće u Paris, a odatle u Ameriku, gdje ostaje punih devet godina. Rođeni globetrotter, nemirni duh, koji sveđ traži nove senzacije, uvijek spreman da nešto nauči. Sada se eto vratio kući nakon duga izbivanja, da nam pokaže, što je uradio za to vrijeme i kako se likovno razvio. Njegova kolektivna izložba, koja je 28. rujna otvorena u Ullrichovu salonu, simpatičan je likovni događaj, koji zaslužuje naročitu pažnju. Ganutljivi rendez-vous Vilka Gecana s njegovom negdašnjom publikom, direktna opomena svima onima, koji su zaboravili (danas se tako brzo zaboravlja!), što je pred deset godina značio Gecan u našem umjetničkom životu.

Svi radovi, kojima V. Gecan stupa sada pred hrvatsku javnost, novijega su datuma. Sve su ove stvari nastale između 1928.—32. Najnovija faza slikarskoga rada Gecanova. Najnovija, a nipošto definitivna. Jer Gecan je premlad (* 1894.), da bi se zanavijek ogradio u određeni likovni izraz, a i njegov bujni temperamenat traži neprestano nove putove i potpunije izražaje. Ipak se čovjek ne može oteti dojmu, da je mnogošta na ovoj izložbi ipak »definitivno«. Mnogo će možda otpasti, a Gecanov će oeuvre biti onda manje bogat i raznolik, ali više sređen i jedinstven. No bilo kako mu drago, očito je, da dosadašnji njegov razvoj znači ujedno i napredak. O tom napretku najbolje svjedoči ova izložba.

Gecan je započeo grafičkim radovima. Neslikarski. Njegovi crteži iz talijanskoga ropstva (»Sicilija«) i kasnije ciklus »Klinika« (Prag, 1920.) jesu odgovori na ratne doživljaje. Iskreni i pošteni, kao većina Gecanovih stvari. Ali pravi Gecan to nije. »Klinika« je nastala direktnim opažanjem i odiše epohom, kad je nastala, ali je tehnika posuđena od Alfreda Kubina, koji je svojim fantazmagorijama očarao tadanju mladost, gotovo isto tako kao danas George Grosz ili Masereel. I Gecan je reagirao na tu modu temperamentno i darovito, kao što će kasnije u New Yorku »odgovoriti« Van Goghu jednom uljenom slikom (»Vrt u Meudonu«), koja je zanimljiv dokument uživljavanja u tuđi likovni izraz. Takvih »odgovora« našli bismo dosta u Gecanovim slikama: Cézanne, Derain, Matisse, Utrillo, Friesz, Chirico..., jer je Gecan vrlo mnogo vidio i upoznao, ali ova iskustva primjenjuje samostalno, i prije ili kasnije odbacuje ono, što ne prija njegovim umjetničkim sklonostima.

U New Yorku je V. Gecan upoznao francusko slikarstvo gotovo bolje i potpunije, nego u samom Parizu. Velike reprezentativne izložbe: Manet, Renoir, Cézanne, Van Gogh, Matisse... obređale su se za vrijeme njegova boravka u Americi, a Gecan je gledao otvorenim očima. Ponovni boravak u Parizu (nakon Amerike) upotpunio je ova slikarska iskustva: Gecan se prometnuo u koloristа. Ta evolucija nije slučajna. Od modelacije — modulaciji, kako bi rekao Cézanne; od neslikar-

skoga stava — »čistome« slikarstvu. Tako se Gecan u kontaktu s modernim francuskim slikarstvom zaista preporodio, kako sam ističe. Paleta postaje svjetlija, boje čišće, a osnovni putokaz je studiranje prirode. Slikar savjesno »obračunava« s objektom, uporno nastoji da mu se približi, da ga shvati i prodube. Neka ulja na izložbi (mrtve prirode!) najljepši su primjeri toga nastojanja. Fino tonsko osjećanje i sigurna kompozicija odaju ruku majstora. Boje su pretežno mekane i tople (često dominira svijetlozelena, koja prelazi u ljubičastu), ali nema stereotipnih rješenja. Gecan iznenađuje i onda, kad mislimo, da smo ga upoznali.

Vilko Gecan nije nikada onako suvereno prezirao objekt, kao neki njegovi vršnjaci (naši i strani). Sad se njegov realizam produbljuje i postaje gotovo — program. No ovaj realizam nije bezličan, »fotografski«, kako se nekad govorilo. On izvire iz umjetničkog temperamenta. Gecan je pjesnik... na mnogim njegovim slikama može se jasno razabrati, kako je umjetnik s ljubavlju studirao svoj predmet. Onaj samotni cvijet u čaši (»Gladiola«), koji poetizira čitavu okolinu, lirska je pjesmica. A mali onaj still life (kako veli amerikanizirani Gecan): jabuke na pladnju, tako je topao i drag, da će se prijatno dojmiti i onoga, koji ne umije ocijeniti visoke umjetničke kvalitete toga djela (slika je »montirana« poput Cézanneovih mrtvih priroda, boje uzorno uravnotežene, kolorit čist i vedar).

Još se jasnije očituje ovo slikarsko poetiziranje u Gecanovim akvarelima. Ovi akvareli, većinom krajolici iz New Yorka i okolice, zanimljivi su i svojom tematikom. Značajno je, da Gecan ne slika nebodere ni grozničavi ritam velegrada (a kad izuzetno slika tvorničke dimnjake, djeluje hladno i neinteresantno), nego mirne sanjive kutiće u božjoj prirodi. Pronašao je on takvih oaza i usred New Yorka (Grenweech Village!), mjestâ, gdje se može nesmetano snatriti. A ipak to nipošto nisu neke sentimentalne razglednice, ni anegdote. Gecan-pjesnik ne isključuje slikara, koji pronicavim okom gleda okolinu, opaža. Gecanovi akvareli su robusni, a sentiment nigdje ne muti i ne briše likovno gledanje. Možda će se kome ti akvareli učiniti i odviše teški i neprozirni, ako je navikao na nervoznu lakoću ili graciju nekih francuskih akvarelista. Nešto specifično anglosasko i — gotovo bi čovjek rekao — staromodno prožima ove akvarele, koji su svakako bliži Masereelu, nego na primjer André Lhote-u.

Nije možda slučaj, da Gecan voli Dickensa.

Osim spomenutih Stimmunga ima i druga serija akvarela: genre-slike s mora, dokumenti nove stvarnosti, kako bi rekli Nijemci. Slikar minuciozno opaža i bilježi svaki i najmanji detalj, nadahnjuje ga ljubavlju i životom. Ovi su akvareli svježiji i lakši: gledajući ove stvari kao da osjećamo slani morski zrak i široke slobodne prostore. Slikar impresionistički mijenja maniru mijenjajući objekt.

Gecan je vrlo dobar figuralist (ma da nije rođeni grafičar, nego slikar). Na ovoj izložbi ima, na žalost, prilično malo figuralnih stvari, ali i ono nekoliko portreta dostaje, da bi se prosudile velike sposobnosti umjetnikove. Vilko Gecan mogao bi postati izvrstan portretist. Ne samo da ima dovoljno tehničkog znanja, nego je i psiholog, a umije i pomalo karikirati, kao svi dobri portretisti. O tom svjedoči »Portret dra P.« Virtuozan je onaj mondeni portret, koji prikazuje neku »grande dame«. Ponešto hladan u svojoj šarenoj eleganciji. Mnogo jače i dublje djeluje »Miss W.«, gotova psihološka studija, koja podsjeća na kobne junakinje Edgara Poe-a. Ali od svih figuralnih studija odvaja se »Tušika«, koja je već pred nekoliko godina (1928.) u Parizu stekla zasluženo priznanje. To je možda najbolja stvar na izložbi i svakako jedno od najzrelijih djela Vilka Gecana.

Da ova reprezentativna izložba bude potpunija i pregled cjelokupnoga Gecanova rada, trebalo je po mogućnosti izložiti i nekoliko kartona za slikarije na staklu. Gecan se mnogo bavio slikanjem na staklu (Prag, Berlin). On je vjerojatno jedini naš stručnjak za tu vrstu dekorativnoga slikarstva. No većina njegovih radova na staklu nalazi se u Americi: u Zagrebu je tako dekorirao samo jednu privatnu zgradu.

Iv. H.

KAZALIŠTE

Dimitrije Demetera »Teuta«. — Miroslava Feldmana »Zec«. — Ladislava Buš-Feketea »Trafika«

U povodu šezdesetgodišnjice smrti dra Dimitrije Demetera, a u znaku proslave stogodišnjice ilirskoga pokreta otpočela je nova sezona 1932.—33. s nanovo na pozornicu postavljenom »Teutom«. »Teuta« je reprezentativno dramsko djelo Ilirizma: najveći uspjeh njegova teatra i pjesnički tumač njegovih ideja. Svojim zahvatom preko Polibijeve povijesti u prošlost Ilira, koje su preporoditelji držali za Slavene i svoje praoce, u događaje, koji su se odigrali u III. vijeku pr. Kr., kad se je moćno ilirsko pleme odupiralo samom rimskom carstvu, htio je Demeter da oživi narodnu prošlost, a u čuvstvima, koja se rasplamsavaju sve do danas u borbi za rođenu zemlju i s istim opasnim takmacem.

Ipak se je Demeter već onda zanosio više »istinom poetičkom i psihologičkom nego historičkom« i htio je da prikaže »u poetičkoj slici silu čovječanskih strasti«. U ono doba patetičkoga teatra trebalo je da budu tragedije u stihovima, on je odabrao trohejski deseterac, trebalo je da budu junaci kraljevi i heroji, a njihove strasti i sukobi nadljudskih dimenzija. Istom tragična sudbina, kad je bilo već prekasno, vraćala je opet te junake k čisto ljudskom osjećanju, u granice, koje je ljudima odredila priroda. Očito pod dojmom Schillerove »Djevice Orleanske« postala je Teuta takva žena bez ženskosti, ispaštajući svoje naopake strasti na koncu svojom propašću. Demeter je velikim raffinementom zauzlao čvor postavivši uz Teutu, koja ne će da ljubi, čovjeka, koji ne može da svlada veličinu svoje ljubavne strasti, Dmitra Hvaranina, narodnoga junaka i izdajicu. Demeter se povodi ispravnom psihologijom, drama se razvija do kraja neusiljeno logično i zaoštrava vazda motivirano, ali preobilje motiva, od kojih je tragedija postala zapravo tragedijom dvoje junaka, narušilo je sažetu dramsku gradu i razbilo ju u skup suviše epskih epizoda. Prema koncu se u drami javlja sve glasnije karakter novele.

Svakako je »Teuta« živ odraz neobične umnosti, znanja, zanosa i duboko smišljenog idealizma ličnosti, koja se je sva predala službi naroda. Osnutak hrvatskog kazališta bilo je prvo veliko djelo Dimitrije Demetera, a kad je ono bilo teškom mukom postavljeno, trebalo je Demeteru da pokrene iz samoga sebe gotovo sve pokretne sile, kojim će ga staviti u gibanje. Taj mučni zadatak — sve do stvaranja narodnog repertoara — izvršio je Demeter s velikim uspjehom. Tragovi njegovog zamašnoga duha sačuvali su se u čitavom potonjem razvoju našega teatra, ipak ostat će nam »Teuta« vazda draga kao njegov najneposredniji izraz.

Obnova »Teute« na našoj pozornici smatrala se vazda činom pijeteta prema Dimitriji Demeteru. Kad je dvadeset godina nakon objelodanjenja (1844. u »Dramatičnim pokušenjima«) 13. ožujka 1864. postavljena prviput na daske, pratili su je vjerojatno još zanosi Ilirizma. Kasnije za Miletića (g. 1894.), pa onda do posljednje predstave g. 1912. vazda su u njoj sudjelovale prve sile i bila je izvanredna glumačka atrakcija u stilu onodobne glume. Današnji njezin režiser g. Strozzi nastojao

ju je i opet vještim kraticama, scenskom napravom i jakim akcentuiranjem dramatičnoga prilagoditi svom vremenu. Pomoću izvrsnih interpreta gđe Kernic i g. Dujšina uspjelo mu je provesti intencije modernoga teatra, iako je intenzivniji smisao za umjetnost odvratio pažnju od patriotskih elemenata i prigušio zanose, kojim se je zanosio Demeter, a s njime i prvi gledaoci »Teutini«. Ostala je samo teatralna »Teuta«, koja se ponosno takmiči sa svojedobnom romantičnom tragedijom.

Malo dana iza »Teute« gledali smo premijeru domaće provenijencije Miroslava Feldmana »Zeca«, kako podnaslov kazuje: »lice iz svjetskog rata, tri čina«. Autor debitirao je 1927. god. u našem teatru s dramom »Vožnja«, u čijim se je lirizmima odavao poznati pjesnik dviju knjiga lirike: »Iza sunca« i »Arhipelag snova«.

U čudnu vezu između zeca i svjetskoga rata uvode nas Feldmanova tri čina dramski uvjerljivo, tako da njegovoj duhovitosti nema prigovora. Psihološki defekt velikoga rata, koji je tragično izbijao na sve strane, mogao se je doista negdje daleko u alpinskim gudurama simbolizirati i u »licu« zeca, kad su se svagdje ispreplitale kao u luđačkim tlapnjama stvari moguće i nemoguće. Tu na tom mjestu — a nije bilo bolje ni drugdje — zapali su naši ljudi pod šake satnika Freiherra Heinricha v. Doringera, izbezumljenoga plemića i austrijskog oficira, koji nije mogao biti drugi, nego on sam, ni u ovim teško ozbiljnim časovima. Kao svagda i sad se je njegova skučena duševnost pripijala uz slučajnosti, uz trice, uz zeca, dok je kruta stvarnost prolazila mimo njega osamljenoga. Accelerando krupnih događaja pospješivao je tu pripijenost do bezumlja i činio ju sve fatalnijom za njegovu okolinu. Upravo tako kako je to bilo i po svem ostalom ratnom pojasu, gdje su nevino stradali milijuni od bezbroja Doringera.

Simbolika Feldmanova »Zeca« apsolutno je ispravna. Izvijajući se iz posve vjerojatnog psihopatološkog slučaja i prelazeći na mahove u grotesku, ona podržava u svakom trenu živu vezu sa sudbonosnim događajima, koji su nam još živo u pameti. Predstavu »Zeca« prati intenzivno dvojaki interes gledalaca, po čemu je autor sebi stvorio prostrane mogućnosti akcije i punu slobodu kretanja. Interesiraju nas zahvati u psihopatološko, jer je figura satnika Doringera izvanredno precizno fiksirani lik, a ratna su sitna događanja u svom verizmu očito iskustvo autorovih doživljaja. U načinu, kako je sve to dano, odaje se još gdjegdje nerutinirani dramatičar, ali na drugim mjestima i dramski talenat.

Režiser g. Verli vrlo je vješto lavirao između groteske i naturalizma »Zeca«. Sigurno je, da je njemu kao i autoru g. Ivo Badalić omogućio taj uspjeh svojom izvanredno živo koncipiranom kreacijom satnika Doringera. Tu se nije moglo ništa »glumiti«, taj čovjek je morao biti gotov, posve samosvojno izgrađen iz sebe. U suludo mahnitom nagnuću Doringerovom prema zecu, oko kojega se kreću svi događaji na pozornici, pa i onda, kad je već zec tragično svršio u gladnoj trbušini služaka Franca, zrcali se i grči jedna sablazno isprazna duša. Nema sumnje, da joj je g. Badalić bio u svakom trenutku na tragu.

Vojnički ambijenat, koji ima uglavnom komično lice, dao je glumcima mnogo prigode za laku i uspjelu epizodnu komiku. Najteži je teret u tomu zapao g. Nučića kao generala, nešto krupnije karikirani pendant satnika Doringera. Protutežu za sve ovo postavio je autor u lik ozbiljnog i junačkog hrvatskog poručnika Kotromanića, koga je prikazao g. Grković s izvanredno finim i sigurnim shvaćanjem.

Drama g. Feldmana svakako je originalan i interesantan prilog ratnoj dramatici. Ne zazirući od iskustva moderne scene on ne pušta s vida njezine publike, ali joj kazuje istine, koje su od dubokog značenja.

U laki genre nešto tipične madžarske komedije spada Ladislava Buš-Feketea »Trafika«. Ova se komedija, koju je preveo, lokalizirao i režirao g. Ka Mesarić, zaustavlja kod poratne trafikantice generalice i barunice s dvije kćeri, jednom udatom i lakoumno disponiranom, a drugom i osjećajnom i smjelom i sentimentalno umiljatom, i zapliće u komediografski spretno postavljene scene i situacije, kako se rado gledaju po gradovima, a najradije, kad su još preko toga glumačka atrakcija popularnih kazališnih zvijezda. Tako je s »Trafikom« zapala gđicu Babić opet jedna od njezinih »zahvalnih« uloga, a tko je bude htio vidjeti, morat će se potruditi u »trafiku«. Mnogo što »viđeno i neviđeno« opraštamo toj »Trafici«, jer nam je uz Babićku donijela i jednu kreaciju gdje Mihičić, punu onog sjajnog glumačkog života, koji dolazi s njome bez obzira na naša mudrovanja o autoru i drami. Ako još uzmemo u obzir, da je g. Strahinja Petrović tom prigodom postavio na scenu malog činovničića i bračnoga druga, jedan umjetnički crtež, pun minucioznih detalja, a iz mape »bračna erotika«, i ujedljivo komičan i smiješan i bolan, ne će nas zaboljeti glava za Mesarićeve uzaludne lokalizatorne napore. Simpatično je lokalizirala i gđa Ela Hafner-Gjermanović, dok su bogati grofovi, gg. Sotošek i Kukić, ostali u Budimpešti — unatoč svega.

B. Livadić

JEDNA ROMANSIRANA BIOGRAFIJA

Već 1898. god., t. j. u šestoj godini života počela je Zofja Kossak-Szczucka da se bavi književnim radom. Ali — u isto vrijeme divna priroda Kosmina, boravišta i posjeda njenih roditeljâ, u kome se i rodila, daje inspiracije njenom slikarskom talentu i ona, već kao mala djevojčica, manja od slikarske palete, vješto barata kičicom. — Studirala je, nakon privatne obuke u duhu srednje škole, slikarstvo u Varšavi, a zatim u Švicarskoj, zabacivši tada sasvim svoj literaran rad, čiji je zastoj trajao sve do godine 1920. Te godine ona piše »Požar«, ratne memoare boljševičko-poljskog rata. Najezda boljševikâ bila je za nju koban događaj: smrt muža, bijeg sa sitnom djecom sa vlastitog imanja i življenje s njima pod siromašnim krovom, kao švelja, u vječnom strahu za život svoj i svoje djece. Sva njena tadanja trpljenja i grozni doživljaji potresli su cijelo njeno biće do srži i nagnali je da se povuče u dubinu duše i prouzrokovali u njoj onu zamišljenost, koja se gotovo u svakom njenom romanu odrazuje u postavljanju problema. Otada je puni izraz njene bogate duše riječ, a ne slika. — Glavna su joj djela: »Požar«, »Beatum scelus«, »Nezgode Kacperka«, »Iz ljubavi«, »Veliki i mali«, »Zlatna sloboda«, »Legnjicko polje« i »Božji luđaci«. Prevedena su na mnoge evropske jezike a u zadnje ih vrijeme prevode čak Japanci.

Zofja Kossak Szczucka čvrsto stoji na stanovištu katoličke ideologije, koja provijava sva njena djela u najtoplijoj želji da zavlada svijetom u punom svojem sjaju. Uza sve to u njenim se romanima i pripovijestima ocrtava bistri realizam ponekad sa prizrakom oštrog naturalizma. Njen roman »Iz ljubavi« ogledalo je njene uzvišene katoličke mistike. Preveden je na hrvatski jezik. Prijevod je izdala »Knjižnica dobrih romana«, u rujnu 1931. god. Prevela ga je dr. Marijana Kralj, vrlo vjerno, sa puno razumijevanja finesa poljskog jezika i sa naročitom pažnjom da ne priguši jačinu plastike kojom obiluje vrlo simpatično original.

Sposobnost Kossak-Szczucke slikanja perom, koja nam se jako otkriva, kad opisuje ratove, kao na pr. u memoarima »Požar«, u historijskim romanima »Legnjicko polje«, »Zlatna sloboda«, a zatim kod mnogih prekrasnih opisâ prirode u zbirci

legendâ »Božji luđaci«, odrazuje se ta sposobnost i u romanu, bolje reći romansiranoj biografiji »Iz ljubavi«, i to vrlo bogato.

U ovoj biografiji sv. Stanislava Kostke nailazimo nerijetko na nenijansirane prijelaze sa jednog događaja na drugi u okviru života sv. Stanislava Kostke, ali ipak ne gubi time od svoje cjelovitosti slika njegova života. Svi su događaji međusobno povezani. Iako često ne najjače uočljivom, ipak uvijek naravnom i osjetnom vezom. Jer Stanislav Kostka bijaše narav pomirljiva, vječito predana volji Božjoj, te u njegovu životu i ne bijaše mnogo prijelazâ. A one prijelome, koji su se javljali u njegovu životu, Kossak-Szczucka je iznijela sa mnogo jačine i životne uvjerljivosti.

Ona često upotrebljava tobožnju rascjepkanost u svojim djelima da nešto jače podvuče. — Kad naglo prelazi s one usrdne molitve Stanislavove — koja mu se otela vraćajući se s prazninom u duši s karnevalske zabave — na bolest Stanislavovu, ne samo da ne unosi taj prijelaz disonansu u opću harmoniju djela, nego šutnja o postanku same bolesti podcrtava onaj nadnaravni njezin uzrok. Mi osjećamo plod svete molitve, tajnovit i zagonetan, nepristupačan ljudskom razumu, tako da se ne može ni prikazati. Takvom naoko prazninom dala je punoću čitavom jednom događaju, i to centralnom događaju u životu sv. Stanislava Kostke.

Čitajući ovu biografiju ne nailazimo na momente, kadre da nas povuku u vrtlog potresnijeg doživljavanja, osim nekih rijetkih mjesta kao što je na pr. onaj pasaž najstrašnije duševne borbe Pavla Kostke za vrijeme bolesti Stanislava. Sva su glavnija lica ljudi bez dubljih duševnih potresâ. Glavni junak St. Kostka smiren je, podložan prepokorno »višoj volji«.

Ne obiluje to djelo dubokim mislima. Intelekt je tu uopće potisnut u pozadinu. Već u početku susrećemo se s visoko inteligentnim društvom na gozbi staroga Kostke, ali taj razgovor više liči na »elitni trač« nego na raspredanje jednog dijela više poljske inteligencije. — Protivno mnogim sporednim ličnostima, sva markantnija lica to su ljudi, koji žive bez refleksije. Još ju jedino možemo naći kod mentora Bjelinskoga, ali on je mnogo više sanjar nego mislilac. Da li je u toj svojoj romansiranoj biografiji Kossak-Szczucka stvorila takvu atmosferu, da ne bi sjaj intelektualne snage drugih zasjenio uzvišenu pojavu Stanislava Kostke? Ali — zar ipak njegova pojava ne bi odudarala od okoline u svojoj moralnoj dalekosežnosti i kad bi se druga lica odlikovala većom inteligencijom ili kad bi ju izražavala? Zar nije Aljoša Karamazov ipak velik svojom etikom, premda se on ne ističe intelektualno među licima, od kojih su neki ljudi visoko razvijenog intelekta? Meni se čini, da je to iz razloga, što junak romana i nije imao opsežnu historiju života. Da je Zofja Kossak-Szczucka ulila u svoje djelo punoću mislî onih sporednih lica, koja se odlikuju dubljom inteligencijom, da je dala glavnijim licima veću intelektualnu razvijenost ili aktivnost (Bjelinjski), ona bi bez sumnje dala stvar širih razmjerâ, te bi čitava historija sv. Stanislava Kostke, koja je i dosta odvojena od historije drugih licâ, stvarala disharmoniju u cjelokupnoj kompoziciji romana. Povijest života sv. Stanislava, a bolje reći povijest njegove duše, ne bi bila toliko istaknuta i ne bi imala onaj besprekidni dah, koji doista ima.

Roman »Iz ljubavi«, koji se ne razmeće dubokim mislima, djelo je velike umjetničke vrijednosti. U svojoj misaonoj skromnosti i po obradbi svojeg moralno-religioznog motiva, ona je bliska onom čuvenom romanu od Dom du Bourg-a »Sa ratišta k trapistima«, umjetnini nagrađenoj od francuske akademije. Ona je jedan od dokaza velikoga umjetničkog talenta poljske i svjetske spisateljice Zofje Kossak-Szczucke.

Jeronim Korner

NOVELE ADE NEGRI

Ada Negri, Samotarke. Izdala Zabavna biblioteka. Zagreb, 1932.

Ova knjiga o usamljenim ženama, koje mi vidamo svaki dan oko sebe, koje poznamo, s kojima smo dapače i govorili, ima u sebi toliko umjetničkog, da se mora svidjeti. Ada Negri, njina auktorica, pjesnikinja tihih otkucaja srca, skrovite usamljenosti i svijetlih nadahnuća ima snage, da nam nađe put do srca. Kako u pjesmama, tako i u novelama. Strah pred tim, da bi te usamljene žene mogle biti neke hladne bešćutne bigotnice, nije nas zadesio; mi smo u njima, naprotiv, naišli na one žene, koje su nam dobro poznate iz svakidašnjeg života, a koje su ipak tako usamljene; na stare zapuštene matere, kojima su se djeca poženila, na bijedne izmučene služavke, koje po kuhinjama bdiju, na ponizne i vjerne vjerenice, na izrabljivane i varane supruge, ukratko na sve one žene, koje nas svojim tegotnim životom u današnjem društvenom sistemu žaloste i postiđuju.

Ada Negri, koja je i kao žena tipična Talijanka, zemljakinja Carduccia D'Annunzia i Papinia, stopostotna je individualka. Iako u početku svog književnog rada simpatizira sa socijalistima, štaviše postaje njihovom pjesnikinjom, ipak ih poslije ostavlja, i konačno se prepušta slatkoćama svog čistog lirskog instinkta, bezbrižna za život oko sebe. Tako je barem moralo biti. Pa ipak, ove novele jasno pokazuju, da ih je proživjela duša, koja je i sama mnogo toga prošla i koja se u svojoj trpnji ipak približila onima, koje je htjela da ostavi. Otuda i jest jača, kad opisuje stare služavke i siromašne zapuštene matere, nego blazirane žene iz visokog društva. Proletersko se podrijetlo ne da zatajiti. Na mene lično najjaču je impresiju ostavila njena novela Služavka. Žena, koja je toliko sama u svom životu, a ipak tako požrtvovna za druge. Jedno priprosto srce, najveća žrtva sadašnje društvene neodređenosti, tiha i ponizna službenica, za koju Francis Jammes kaže:

> Mais son âme introduite au liel comme une reine
> Reconnaît les patrons qu'elle aimait ici-bas
> Et, voulant les servir encor, cherche un cabas.

Ada Negri je, iznijevši živote ovih jadnih žena, dobro rasudila, da je njen apel, koji izbija iz njih, jednostavan, a ipak tako čovječan. Malo više samilosti za one, koje je život svojim nepravednim tradicijama zarobio! Uistinu, život one žene (Pripovijest o jednoj šutljivici), koja mora da svake noći sluša, kako joj se suprug diže iz kreveta, da potraži log služavke, a poslije se vraća umoran, da zaspi hrčući, sličan je paklu, nad kojim se treba zgroziti. Kao taj bešćutni suprug, uglavnom izgledaju i svi oni, koji se toliko grlato ističu u razgovorima svojim prezirom nad inteligencijom i osjećajnošću žene. Međutim nema sumnje, da će budućnost već urediti te nepravedne predrasude, koje se ne daju nikojim ozbiljnim razlozima obraniti. Jer žena može biti isto toliko razumna i inteligentna koliko i muškarac. Tvrditi protivno, znači biti egoist i nazadnjak. Muškarci, koji se najviše vrzu oko ženskih sukanja, obično su i najveći njihovi prezirači, a inteligencija takvih ljudi zna se.

Međutim bez obzira na sve to, ova je knjiga (pogotovu njen prvi dio) jedno zrelo umjetničko djelo. Liričarka Ada Negri dolazi do izražaja i u ovom svom proznom djelu, pa ove novele izgledaju, na mahove, pjesme u prozi.

Pišući o smrti služavke ona kaže:

»Klupa, na kojoj se ukočila u svom posljednjem snu, još čuva njezinu sjenu, nevidljivu, ali prisutnu: genija zaštitnika jednostavnih stvari i jednostavnih osjećaja, koje više nitko ne shvaća.«

Prijevod dra Jakše Hercega dosta dobar.

Olinko Delorko

UČENIK GERBER JE SVRŠIO

Friedrich Torberg: Učenik Gerber je svršio. Preveo Dragan Tandarić. Izdanje »Minerva« nakladna knjižara d. d. Zagreb, 1932.

Mladić, dječak — sin dakle — najčešća je tema njemačkih (a i francuskih) pisaca u posljednja dva decenija. Nije samo puki slučaj, da je tako. Tko je svijestan vremena, u komu se to zbiva, bit će mu razumljivo, zašto je problem mladog, nastajućeg čovjeka aktualan — problem je to doba, koje se prema. Prema roditeljima, socijalnom poretku, prema općem stanju, koje su, došavši na svijet, našla, djeca su se osjetila suprotnima, ili, kako gdje, manje više, sa stvarnošću nesložnima. Čovječja prirodnost mladoga naraštaja pod utjecajem kulture slobode — kulture, koja se u smislu slobode i prirodnosti sve više i više razvija, a u posljednjem stoljeću naglo nastajala i nastaje — nije zasmetana toliko u svom prirodnom zdravom gledanju na svijet i život, koliko je ugnjetavana narav njegovih pređa dok su ogrezli u glibu reakcije i obnevidjeli od dugotrajnog boravljenja u njezinoj tmini.

Istina, mladići igraju uloge i u djelima ponekih starijih pisaca, ali u literaturi mlađih mladić je problem glavni, koji se svestrano prikazuje, i uloga mu je bundžijska i kritička; u literaturi se starijih kao objekt kritizira ili samo pasivistički promatra. (Mislim na njemačku literaturu; francuska se od nje bitno u koječemu razlikuje.)

U ekspresionističkoj drami (Hasenclever, Werfel, Johst) junaci su sve mladići kao i u onoj poslije nje, naime u novorealističkoj (Bronnen). Sukobi generacija, što su se odigravali na ekspresionističkoj pozornici (sinovi su protiv očeva, vode glavnu akciju i riječ), u poslijeratnoj književnosti nisu nastavljani. — Danas se, većinom u romanima, mladi ljudi sukobljuju s društvom uopće: s njegovim institucijama i uređenjem. Uvidjelo se, da nisu očevi individualno krivci — sinovi su prozreli prave uzroke; pisci postavljaju probleme ispravno. Mnoštvo odličnih autora, poimence: Ernst Glaeser, Herman Kesten, Joseph Roth, Fridrich Wolf, Ernst Weiss, Wilhelm Speyer, Erich Ebermayer, koji s velikim brojem ostalih čine današnju njemačku novu prozu, stvorili su većinom romane o mladićima, a neki, kao: Peter Martin Lampel i Ferdinand Bruckner, drame.

Bavljenje pisaca vremenskim temama upravo u ovaj čas jenjava. Neposredno aktualne teme i izrazito političke tendencije u prikazivanju dotičnih tema, što je najbitnija karakteristika nove njemačke proze, napuštaju se. Sami Glaeser, čije su prve dvije izvrsne knjige (»Jahrgang 1902« i »Frieden«) prednjačile kao vremenski i politički aktualne, odao se svojim najnovijim romanom »Das Gut im Elsass« kao bjegunac iz vremena, bjegunac od aktualnosti.

»Učenik Gerber je svršio« roman je, koji u njemačkom jeziku, to jest u originalu ne prestavlja nikakvu novost kao tema; on je samo prvi dokumenat za jedan novi talenat, koji se pojavio u njemačkoj literaturi prije dvije-tri godine: svome autoru Fridrichu Torbergu pribavio je u kratko vrijeme nakon svog izlaska ime dobrog prozaiste. Prosvjedi protiv škole kao forme ropstva učenika pojavljivali su se i prije Torberga.

Roman Torbergov, preveden na hrvatski, posve je novo i aktualno djelo u hrvatskoj literaturi. Jedino svoje vrste u nas: književna realizacija patnje mladog maturanta uslijed školskog birokratizma. — Kojega srednjoškolca ili onoga, koji se oslobodio srednje škole, ne obuzimlju srsi kad se sjeti nekih svojih doživljaja u njoj? Tko je kao gimnazijalac osjećao, Torberg mu saopćava koliko je trpio, prikazuje mu

čitavu atmosferu osmog razreda gimnazije od dana početka do časa svršetka školske godine.

Osim trideset i dva učenika i brojnih profesora, u romanu nastupa više lica, koja su izvan škole: svako lice je tako uspješno karakterizirano, da djelo, bez obzira na glavne činjenice i sukobe u njemu između učenika Gerbera i profesora Kupfera, djeluje kao izvrsna zbirka raznih suvremenih tipova. Realnost je romana mjestimično teatralna, inače puna živih situacija sigurno postavljenih i sudbinâ dosljedno provedenih. Torberg pripovijeda priprostim, svježim jezikom; rođeni je pripovjedač. Njegov njemački jezik u kojem se osjeća prisustvo čovječnosti i nenamještene duhovitosti, preveo je na hrvatski g. Dragan Tandarić zbiljski se u nj uživljujući. G. Tandarić doživljuje, kako treba, njemački jezik, i taj doživljaj realizira u hrvatske jezične mogućnosti; a to i jest umjetnost prevođenja. Gdjegdje po koja sitna izražajna pogrješka, kao i ona, koju pravi većina naših pisaca: upotrebljavanje onoga s i (na primjer: zašto s i taj Lengsfeld iščašuje ruku?). Istina, jednostavna Torbergova sintaksa ne zadaje prevodiocu naročitih poteškoća. — Torbergu je poglavito stalo do toga, da djeluje materijalom, procesom u romanu kao optužbom suvremenog školstva, a ne kakvim izvanrednim osobinama stila. Ali kolikogod se taj roman poglavito ticao učenika i profesora, dotično škole, njegova obilježja: karakteri i njihove sudbine u svojoj biti značajni su i u općem društvenom pogledu kao ljudi i događaji s njima. Gerber i Kupfer dva su međusobno posve oprečna tipa ne samo u školi i zbog razlike njihovih položaja; kao potpuno suprotne prirode ljudske oni su u neprestanoj borbi u društvu uoće. Zato roman »Učenik Gerber je svršio« ima mnogo veću vrijednost, nego mu se pridaje ističući mu aktualnost samo kao časovito djelovanje protiv sistema u jednoj izvjesnoj instituciji.

Kurt Gerber je previše čovječna priroda, a da je mogao izdržati među grubostima oko sebe. On je tip, čija individualna konstitucija neizbježno dolazi u sukob sa svim društvenim poretkom i, dovoljno neizdržljiv u otporu prema njima, diže ruku na sebe, ubija se. Što se je Gerber bacio iz trećega kata u smrt, tome je skrivio njegov sentimentalni građanski odgoj koji mu je zasmeo, — time što mu je utuvio u glavu i u čitavo biće, ma koliko se ono tomu suprotilo, takozvani postojeći red, u ovom slučaju naime da mora, ako je đak, maturirati, — da upotrijebi svoja urođena svojstva intelektualna i bundžijska; on je došao tako u sukob sa samim sobom i sa samim sobom i neredom u sebi obračunao mjesto da obračunava sa društvom, koje je u njemu dotični nered napravilo. Da — ali bilo je prekasno: Gerbera su već bile svladale društvene konvencije.

Stanislav Šimić

PEROJEVIĆEV PETAR KRUŽIĆ

Nakon pada Knina i Skradina 1522. i Ostrvice 1523. ostao je na jugu Hrvatske, usred bijesne turske poplave uzdignut jedini Klis, tako da mu je najbliži hrvatski grad bio Obrovac ili upravo Senj, koji je bio baza za snabdijevanje Klisa. Pomoć od kraljeva Vladislava II., Lauša II. i Ferdinanda I. nije dolazila gotovo nikakva, i za potrebe ovih dvaju gradova, štitova kršćanstva, brinuo se najviše papa, — kad nije i on bio zapleten u ratovanje sa susjednim kršćanskim zemljama. U borbi bez odaha, u užasnim stradanjima materijalnim i moralnim produžio je Klis svoju agoniju još dugih petnaest godina. Za to vrijeme bio je kliškim kapetanom (od 1513.) Petar Kružić, koji je usto od 1522. do 1529. bio i senjskim i otočkim kapetanom uz Grgura Orlovčića. Kad je Orlovčić poginuo u Muhačkom razboju, ostala su sva tri grada na

njegovu drugu. Povjerenu službu vršio je Kružić ozbiljno, boreći se s Turcima ne samo oko Klisa i Senja, nego i na drugim bojištima po Hrvatskoj, kamo je odlazio po zapovijedi bana, svoga gospodara. Gotovo sve ostalo vrijeme utrošio je tražeći pomoć za svoje gradove i vojnike. Poginuo je 12. ožujka 1537. u solinskoj luci, kamo je doveo bio pomoćnu vojsku sastavljenu od Hrvata, Nijemaca i papinih vojnika, da odbije Turke, koji su već puna dva mjeseca podsjedali Klis. Posada, koja već više nije imala ni hrane ni vode, predala je grad još istoga dana, kad im je zapovjednik turske vojske, Murad-beg Faidić, poturica iz Šibenika, pokazao odsječenu glavu njihova kapetana. Kliški junaci otišli su pod oružjem noseći sa sobom ključeve gradske u Senj.

Rodom i bogatstvom Petar Kružić nije bio premac suvremenim hrvatskim ratnicima, kakvi su bili Krstofor Frankopan, Petar Keglević, Ferenac Berislavić, ban jajački, Petar Berislavić, Ivan Karlović i Miklouš Zrinski. Premda je potekao iz sitnoga plemstva, koje su tada velika gospoda hrvatska često htjela izjednačiti s kmetovima, nepismeni Petar Kružić, gospodar jedinog imanja lupoglavskog u Istri, u našim očima ima tu prednost, da je sav svoj život proveo u obrani hrvatskih granica i nije se lakomio za obilnijim nagradama i velikom karijerom, koju su hrvatski ratnici postizavali u tuđoj službi. Burni život Petrov ocrtao je u najnovije vrijeme Marko Perojević u knjizi »Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa« (Zagreb 1930. Izdala Matica Hrvatska. 209 str.). Knjiga sadržava uvod i šest glava, no o Petru Kružiću govori se upravo od glave druge na str. 50.

Pisac je upotrijebio za ovo djelo vrlo opsežnu literaturu i čini se da mu nije izmaklo ništa, što je za njegov predmet bilo od neke važnosti.

Dodat ću ovdje nekoliko primjedbi ili ispravaka k pojedinim mjestima Perojevićeve knjige. Na str. 8 izriče pisac zanimljivo mnijenje, da je u Klisu bio franciskanski manastir. Šteta što ga nije potkrijepio citatom iz Wadinga, koji nije svakome čitaocu pri ruci, jer ono što je navedeno iz Fabianicheve Storia dei frati Minori ne dokazuje ništa.

Pavao Štrbac, banovac hrvatski gospodar Ostrvice, nije se zvao Kožulić (str. 22) nego Kožul ili Kožule. Damjan Klokočić, koji je izdao Turcima Ostrvicu bio je doista (ne samo »valjda«, str. 65) zet Kožulov. O junačkom Kožulu, kao junaku opjevanom u narodnoj pjesmi, i njegovu nevaljalom zetu vidi moj članak »Dubrovačka bugarštica o Krbavskom razboju« u Zborniku za nar. život i običaje Južnih Slavena knj. XXVIII, sv. 2, str. 45—63. (U Zagrebu. 1932.). Skender-beg Ornosović, hercegovački sandžak, nije »Vranešević« kako misli pisac slijedeći Bašagića, nego Evrenosović (Evrenos-oghlu), potomak Evrenos-bega, znamenitog turskog vojskovođe, koji je g. 1371. s turskom avangardom razbio kralja Vukašina na Marici i nakon te sjajne pobjede od svoga zavidnoga šefa Lala-Šahina bio otrovan. Naprotiv. Matej Vianesović (str. 150) ili Ufranasić (120), kastelan kliški, očito je ista osoba, i jamačno se zvao Vranešević. Pop Cimbrić, potknez kliški, jamačno se zvao Imbrih. Kaštelnovi na str. 97 bit će Novi u Lici, po kojemu se voda niže njega zove Novšćica, a »Vouignio« Udvina, koju su Turci nakon osvojenja obnovili, kao i Obrovac i spomenuti Kaštelnovi, i učinili je sijelom ličkog sandžaka. Pribegli homines (str. 157) treba jamačno čitati pribeghi, to jest pribjezi ili uskoci; ova je riječ kao vojnički izraz ušla i u turski i madžarski jezik. Salomon, mostarski vojvoda (157), očito je samo latinski prijevod za Sulejman. Pisac gdjekad malo i pretjerava, osobito kad govori o svome junaku: »... Osim vlastele bilo je u bihaćkim krajevima vrlo odličnih (!) plemića, koji su bili vazali velmoža. Glasoviti (!) su bili plemići: Kolonići, Orlovići (Orlovčići), Hlapčići Alapići), Jakšići i Kružići«. Ovdje autor ponavlja pogrešku nekih starijih historika, koji su

poistovetili stare hrvatske Hlapčiće s Alapijama, koji su došli u Slavoniju pod kraj XV. v. kao sluge Ivaniša Korvina iz Ugarske (čini mi se, iz boršodske županije), gdje im se nalazi postojbina u selu Alap, po kome su se pisali de Alap, kasnije Alapi. Da budu ova imena sličnija, izmislili su neki historici oblik Alapić, za koji u ispravama nema nijedne potvrde. Slično je pretjeravanje i neispravnost, kad za pomoć, koju je Ferdinand pružio g. 1527. Senju u vojsci, kaže: »Ta je pomoć bila Kružiću više na smetnju, nego na korist. Ferdinandovi su Nijemci imali istisnuti Hrvate iz gradova, da se bore s neprijateljem na otvorenom polju« (str. 90). Kružić je piscu »velik diplomat«, jer ima veza s papama i s kraljevima (str. 10). Kružićevo očajno traženje pomoći za Klis kod kralja, pape i Mletaka nije zgodno nazivati »moljakanjem i prosjačenjem«. Kad bi bilo ispravno ono što piše autor o držanju Kružićevu za podsjedanja Klisa g. 1532. (na str. 136—137), trebalo bi Kružića držati za najlakoumnijega čovjeka, a to znamo po svemu, da nije bio, nego da je svaki put kao lud (»in furia« kažu jednom Sanudovi Diarii sv. L, str. 238) poletio da odvrati opasnost.

Odnošaj Kružićev prema susjednim mletačkim knezovima i njihovo vladanje prema Kružiću ne gleda pisac objektivno. Naglasit ću, da je za Mlečane bilo poželjnije, da im susjedi u Klisu budu kršćani, nego Turci. Da je Klis zaštita svoj Dalmaciji, priznavali su spljetski knezovi javljajući mletačkoj vladi, kako je 1524. Kružić sa šakom ljudi došao iz Senja i razbio tursku vojsku, koja je dva mjeseca podsjedala Klis. Time je Kružić oslobodio čitavu Dalmaciju po riječima istih knezova. Mletački knezovi u Spljetu i Trogiru davali su pomoć Klisu, osobito kad su Mleci ratovali s Turcima; no kad je između republike i sultana bio mir, spljetskim knezovima nije bilo moguće pomagati tuđi grad, koji je neprestano ratovao s Turcima. Inače su kliških kapetana molbe, kojima su se obraćali za pomoć na spljetske knezove, bile takve, da ih je često bilo nemoguće odbiti (vidi Diarii di Sanuto III, col. 1360.-1.). Neprijateljstvo prema sebi izazvali su kliški vojnici onda, kad su stali robiti ne samo turske nego i mletačke podanike. No kod svega toga Mlečani nijesu željeli, da Klis dobiju Turci ili štićenik turski njihov zemljak i sin duždev Alvise Gritti, kojemu je Klis i Poljica poklonio Ivan Zapoljski, i koji je g. 1532. poslao svoga službenika Nikolu Querinija s turskim pomoćnim četama da zaposjedne ta mjesta. S toga nije tačno, što tvrdi pisac, »da su mletačke vlasti, naravno, bile na ruku Queriniju šurujući s Turcima protiv Klisa i Kružića« (str. 133). Za ovu tvrdnju dokaza nema; naprotiv Sanudovi Diarii izražavaju se redovito o Queriniju »quel tristo« (onaj nevaljalac), jer je isti Querini tužio turskome caru mletačku gospodu, da su ona kriva, što Klis nije došao pod carevo krilo, pa se republika radi toga izdajice kršćanstva i svoje domovine morala opravdavati na Porti (Diarii di Sanuto, LVIII, 116). Zanimljivo je, da je i Ivan Zapoljski, pritiješnjen od Ferdinandove vojske, g. 1529. mislio tražiti zaklonište na Klisu (fraza »ut ibidem sue vite consuleret« ne znači: »da se ondje liječi«, kako misli pisac str. 101). Odnošaj Petra Kružića prema pristašama Zapoljskoga, od kojih ga je osobito Šimun Tompa od Erdewda, zagrebački biskup, mamio na svoju stranu, nije ni ovdje sasvim razjašnjen, iako je mnogo jasniji nego iz rasprave B. Krnica o Ivanu Pastoru Zagrepčaninu, agentu Ferdinanda I. (Rad 201, 1914.), koji se dotakao druge strane ovoga pitanja.

Uz nesavršenu i netačnu topografsku kartu Spljeta i Klisa s okolicom iz g. 1650., uzetu iz nenavedenog njemačkog djela, bolje bi čitaocu poslužila kakva moderna karta.

Ono što je o Kružićevim sinovima i potomcima pisao Bojničić u knjizi Der Adel von Kroatien (Siebmacherov Wappenbuch, IV. Bd., 13. Abtheil. 2. Ausg. Nürn-

berg, 1899.), treba sasvim ispraviti prema Perojeviću. Ivan Kružić, koji je po Perojeviću držao Lupoglav u zalogu g. 1573., bio je valjada sinovac Petrov, i živio je u gorskoj Ugarskoj u županiji Hontskoj (danas u Čehoslovačkoj), gdje je bio kapetan grada Csabraga.[1] Csabrag je dobio Ivan Kružić po ženi Katarini Palffyjevoj, svojoj ženi. Umro je kao barun kraljevstva 1582. bez potomstva. Pisao se de Lupoglaw, što je S. Borovszki u momentalnom djelu Magyarország vármegyéi és városai (svezak Hont-varmegye. Budapest, 1907.) krivo čitao za Lepoglavu.

Kružiću su sačuvale spomen narodne pjesme, od kojih je najraširenija ona, koja pjeva kako se Jela, Kružićeva sestra, bratovom ili samo svojom pomoću izbavila iz turskog ropstva (najstarija od tih pjesama u Bogišića br. 117 naziva ovdje Kružića Ivanom). Kako je poznato iz oporuke Kružićeve sestre, koju je Stj. Ivšić objelodanio u Nar. Starini sv. 16, Petrova sestra doista se zvala Jelena. Nije nemoguće, da te pjesme imaju historijsku podlogu, jer je i sam Petar Kružić bio jednoč zarobljen od Turaka, možda zajedno sa svojom sestrom (Perojević, 54).

Pisac je ovom monografijom duboko uronio u hrvatsku historiju prve pole XVI. vijeka, pa će jamačno proslijediti u proučavanju onog perioda, koji pruža obilje sličnih tema (Toma de Nigris, Antun Vrančić, Stjepan Brodarić, Francisko Jožefić i dr.)

Nakon gubitka Klisa Turci su titul kliškog sandžaka zadržali kaoti »in partibus infidelium« i davali ga nekome bosanskom alajbegu. Trojicu ovakih mutesarifa kliškog sandžaka iz početka 19. stoljeća spominje na više mjesta Sejfudin Fehim Kemura, Prvi srpski ustanak po turskim izvorima (Sarajevo, 1916.). Potomak ovih kliških sandžak-begova stari beg Miralem živi danas u Gornjem Vakufu. Jamačno se tu negdje oko Gornjeg Vakufa i Uskoplja nalazio taj kliški sandžak iza g. 1648.

Ante Šimčik

JEDAN ČLANAK U NJEMAČKOJ REVIJI O HRVATSKOJ LIRICI

Vjekoslav Majer, čija je književna aktivnost u našim časopisima prije nekoliko godina bila vrlo vidljiva i cijenjena, živi već duže vremena u Beču i tamo objavljuje u reviji »Das Blaue Heft« (Bergis-Verlag, Wien, I. Rudolfspl. 6.) liriku, koju piše na njemačkom jeziku; dakako: Majer nije prestao pisati hrvatski — kani doskora izdati u Zagrebu jedan roman na našem jeziku. U najnovijem broju spomenute revije »Das Blaue Heft« (Nr. 3, 1. September 1932.) izišao je jedan Majerov članak o modernoj hrvatskoj lirici (Moderne kroatische Lyrik), u kom je ukratko prikazana naša lirika i njezina bitna karakteristika od Matoša preko Ljube Wiesnera, Nikole Polića, Miroslava Krleže, A. B. Šimića, Luke Perkovića, Dobriše Cesarića, Stanislava Šimića, Slavka Batušića, Frana Alfirevića, sve do Olinka Delorka, Novaka Simića, Drag. Tadijanovića i Vlade Vlaisavljevića. (To je već drugi propagandistički akt, koji Vjekoslav Majer čini u Beču za hr-

[1] Csabrag je prije toga bio kupio Šimun od Erdewda, biskup zagrebački, a po smrti Ivana Kružića prešao je po njegovoj udovici na Illeshazyje i zatim na Koharyje. Posljednji Kohary, udavši svoju kćer za jednoga Koburga, obveza svoga zeta da s imanjem preuzme i njegovo ime i grb i da se piše Koburg-Kohary. Ferdinand Koburg-Kohary, postavši bugarski kralj, zabaci ime i grb Koharyja i zadrži samo koburški predikat.

vatsku literaturu: — prije koju godinu, on je zajedno s g. N. Hreljanovićem održao u dvorani »Urania« predavanje o našoj literaturi i recitaciju priličnog broja na njemački prevedenih pjesama iz naše poslijeratne lirike). Moglo bi se nešto prigovoriti nepotpunosti samoga prikaza — ali treba uzeti u obzir, da su Majeru zbog njegove odsutnosti iz Zagreba najnovije naše književne prilike potanje manje poznate. Ipak, nije smio zaboraviti da spomene Tina Ujevića, najveću lirsku pojavu, ne samo u Hrvatskoj, nego na Balkanu uopće.

Inače, članak je pisan dobro; upadan je, kao i u Majerovim poznatim pjesmama na hrvatskom, vrlo slikoviti stil njegove njemačke proze.

S. Š.

ALMANAH SAVREMENIH PROBLEMA

Naklada »Astra« kluba, Zagreb 1932.

Petnaest ljudi, od kojih su neki dosad u javnosti bili nepoznati, objavili su zajedno u jednom almanaku — jedni: svoja mišljenja o nekim suvremenim problemima, a drugi, koji su slikari, reprodukcije svojih slika iz suvremene stvarnosti. Almanak je uredio Ivo Hühn. Njegov sadržaj obiluje nekim u svijetu vrlo aktualnim i poznatim temama, a o kojima se kod nas dosad malo i nimalo javno govorilo, dakle: pojava je takvog almanaka, to jest rasprava koje su u njemu, bila potrebna. U njemu su članci:

Braun Zvonko: Psihoanaliza. Njezin materijalistički osnov i odnos prema drugim psihološkim teorijama. Uvod. Psihički determinizam. Freudova interpretacija nesvijesnoga. Omaške. Uloga seksualnosti u psihoanalizi. Tumačenje sna. Neuroze. Individualizam psihoanalize. Adlerova individualna psihologija. Poredba psiholoških teorija i perspektive daljnjeg razvitka.

Hühn Ivo: O Miroslavu Krleži.

Cesarec August: Don Quiote iz Salamance, Miguel de Unamuno.

Hegedušić Mladen: Problem konačnosti svemira.

Jančiković Tomo: Kriminalni pobačaj.

Richtmann Zvonimir: Kriza determinizma u današnjoj fizici. Značenje kauzalnog principa i statističkih zakona. Građa atoma i teorija kvanta. Bohrova atomska teorija. Kvantna i valna mehanika. Princip neodređenosti. Kolebanje determinizma. Obrana determinizma. Otvoreni problem fizike i njezin utjecaj na filozofiju.

Hegedušić Krsto: Problem umjetnosti kolektiva.

Juhn Miroslav: Socijalni momenti u individualnoj psihologiji.

Stein Beno: Medicina i psihologija.

Grgošević Zlatko: O našim muzičarima.

Planić Stjepan: Arhitektura i društvo.

Hegedušić Mladen: Nekoliko prigovora općoj teoriji relativnosti.

Reprodukcije:

Generalić Ivan: Crtež.

Hegedušić Krsto: Za šumsku štetu.

Tiljak Đuro: Linorez.

Kako se vidi, tu je mnogo toga što se tiče neposredno današnjeg društva, i znanosti, književnosti i umjetnosti u ovaj čas. Kritički se osvrnuti na pojedine tu navedene misli o književnim i umjetničkim problemima trebalo bi posebno. Poglavito na ono, što govori g. Hegedušić o umjetnosti kolektiva; o tom aktualnom pitanju treba misliti malo drugačije; neka zaključivanja g. Hegedušića nisu baš nastala nakon dobrog promišljanja. Članak koji je Ivo Hühn napisao, jesu dosada prve kritički smišljene rečenice o Krleži; samo s nekim primjedbama u njemu nije se moguće složiti. Hühn bi trebao svoju izvanrednu kritičku misao izražavati određenije, preciznije, da postigne doličnije djelovanje.

Misleći na Hühna, Brauna, Juhna i Steina, može se reći: ima ljudi, za koje javnost uopće ne zna, a oni o njoj mnogo znaju: mogu je više naučiti nego njezini poznati i preporučeni učitelji.

S. Š.

UZALUDNA DOKUMENTIRANJA

Na kritiku prof. V. Lozovine »Hr. R.« 8—9.

Pred dvije godine Matica Hrvatska je izdala moju kratku monografiju o Luki Botiću prigodom prve stogodišnjice njegova rođenja. Na tu monografiju su se osvrnuli kritici i novinari onako, kako su umjeli i kako se je njima djelo svidjelo. Ja sam pak primio privatno brojne pohvale, prave panegirike, osobito iz Splita.

Zamjerke mojemu djelu su gotovo jedino negativne naravi: fali ovo, fali ono. Nije dotjerano, nije dokumentirano. Baš svi, koji su javno pisali, rekli su, da nisam »dokumentirao« svoj prikaz o Lukinoj mladosti, o atmosferi, u kojoj je živio i proveo svoj kratki život, premda sam naglasio u uvodu, odakle crpem svoje znanje: iz usta rodbine, prijatelja, znanaca i drugova Botićevih, dakle iz prve ruke. Priznajem, da sam mogao koje ime ili koju godinu zaboraviti ili krivo navesti, mogao sam se zareći, i zarekao sam se na pr. u imenu Tomića Zuanina, pjesnika, varošanina splitskoga. Ali to su malenkosti, o kojima ne treba ni govoriti, jer ne utiču nikako u bitnost predmeta.

Kad se piše ovako, na temelju vlastitoga znanja iz prve ruke, vlastitoga iskustva, i doživljaja, ne može se tražiti nikakvo dokumentiranje. Za stvari, koje nisam znao iz prve ruke i točno, tražio sam potvrde, čak Lukin krsni list iz župe sv. Križa u Splitu. Ali kako sam mogao »dokumentirati«, što su mi drugovi i prijatelji Lukini pripovijedali, što sam čuo od njegova brata, krčmara u Splitu? Trebao sam s njima sastaviti zapisnik!

Zato se nisam ni osvrnuo na prigovore o dokumentiranju, kako se gotovo nikad nisam osvrnuo na kritike o mojim djelima. Zahtjev, da sam morao »dokumentirati« svoje navode, potpuno je jednak rješenju vijećnika Kolombatovića 1926. u Splitu, koji mi je uskratio pravo glasa, jer da nisam dokazao, da sam punoljetan — premda nisam bio daleko od šezdesete! Trebao sam donijeti krsni list!

No jedan prigovor i zahtjev dokumentiranja mogao bi biti umjestan. Zahtjev, da dokažem tvrdnju o srodnosti između »Bijedne Mare« i Grossijeve »Ildegonde«. Ovim se je pozabavio prof. Lozovina u dva broja »Hrvatske Revije«. On ispravlja jednoga kritika, ukoliko mi podmeće, da sam okrivio našega pjesnika s plagijatstva, zatim ide i traži srodnosti između talijanske i hrvatske pjesničke novele. Ja sam u spomenutoj monografiji točno označio, u čemu se sastoje srodnosti ili sličnosti između talijanske i hrvatske pripovijesti, ali nisam donio niti jedan citat. Ali treba znati, što ne zna ni prof. Lozovina, da sam ja godine 1889. u zadarskoj »Hrvatskoj« napisao opširan prikaz »Bijedne Mare«, baš pod direktnim uticajem pripovijedanja o pjesniku, koje sam slušao u Zadru od Stjepana Buzolića, Mate Nekića i drugih mu vršnjaka. U toj studiji sam naveo nekoliko izvornih citata iz talijanske pjesme i usporedio ih sa hrvatskom. Premda mi je bila pri ruci zadarska »Hrvatska«, jer je sačuvana u ovdješnjoj sveučilišnoj biblioteci, nisam to ponavljao u svojoj navedenoj monografiji, jer nisam htio plagirati samoga sebe, i jer mi je prostor bio ograničen, i jer nisam smatrao potrebitim. Meni je bilo pred očima, da prikažem pjesnika u pravoj slici, da se uzmogne shvatiti njegova poezija. Svako je pjesničko djelo proizvod pjesnikove prirode, okolnosti njegova života, atmosfere književne, u kojoj se odgojio i u kojoj je živio. Kako na fizički organizam, tako i na duh čovječji i njegovu formaciju djeluje štivo, kojim se hrani. Poznato je, da je čovjek sklon imitiranju: sono poeta anch'io! Moć utjecaja je velika, premda neosjećana i često nezamiješćena.

Prof. Lozovina je imao prilike, da se pozabavi istraživanjem dokumenata iz lijepog perivoja romantične poezije tražeći sličnosti i analogije u pjesmama Bo-

tićevim. Tim svojim naknadnim istraživanjem prof. Lozovina nije mogao doći do drugih rezultata nego sam došao ja pred 45 godina. Hvala mu!

Prof. K. Šegvić

»AFERA« S DEMETROVOM NAGRADOM

Istina je redovno uvijek jednostavna, i ona u ovom slučaju stoji ovako: Porota je u svojoj sjednici od 1. srpnja 1932. podijelila Demetrovu nagradu za sezonu 1931.—1932. g. Petru Preradoviću za njegov komad »Razumijemo li se«. Dne 27. kolovoza bila je sazvana ponovna sjednica porote, u kojoj je predočena štampana izjava g. Petra Preradovića, da on nije hrvatski književnik. Budući da je Demetrova nagrada osnovana za promicanje hrvatske dramske književnosti, jasno je, da g. Preradović prema statutima Demetrove nagrade ispada iz svake kombinacije, pa je stoga porota anulirala svoj prvi zaključak i podijelila je nagradu drugom autoru (g. Begoviću za dramu »Bez trećega«).

Takav je postupak jedino moguć, opravdan i ispravan, i dotle nema nikakve »afere« ni »blamaže«.

Međutim je g. Preradović dao nakon toga izjavu u novinama, u kojoj kaže, da je u Zagrebu već davno poznata činjenica, da su njegovi radovi u konceptu njemački pisani, pa tvrdi: »Ta činjenica bila je juryu već zbog toga poznata, jer sam njegove članove još prije 1. srpnja izričito i oficijelno na to upozorio«. Ovom je svojom izjavom g. Preradović načinio aferu, i na temelju te njegove izjave napada porotu g. G. B. u zagrebačkom »Vidiku« (god. I. — 1932. br. 7—8.) i g. I. N. u beogradskoj »Pravdi« (9. IX. 1932.).

Nisam ovlašten, da govorim uime žirija, ali smijem i moram za sebe kao član žirija izjaviti, da tvrdnja g. Preradovića nije istinita. Pred žirijem kao cjelinom ne postoji nikakvo Preradovićevo »izričito i oficijelno upozorenje« prije 1. srpnja ni usmeno ni pismeno, štaviše, ne postoji, bar za mene, niti privatno upozorenje s njegove strane, jer ja g. Preradovića lično ne poznajem, niti sam u svom životu dodanas progovorio s njim ni jedne jedine riječi.

Po gradu se već davno govorkalo, da g. Preradović piše u konceptu njemački, ali ta govorkanja mogla su biti lažna i nisu bila dokazana, a porota za podjeljivanje Demetrove nagrade nema prava da provodi dokazni postupak, da pozivlje književnike na preslušavanje ili da obavlja kod njih premetačinu i da traži po ladicama njihovih pisaćih stolova koncepte. Žiri se je nalazio pred ovim činjenicama: drama je Preradovićeva davana kao domaća, ona je iznesena pred žiri kao komad koji ima prava da se natječe (uprava kazališta ne iznosi pred žiri strane premijere), i na kazališnim objavama ona je originalno djelo, jer nije naznačeno da je prevedena ni tko ju je preveo.

Prema tim činjenicama (a ne govorkanjima!) porota je sasvim ispravno i u smislu statuta donijela svoj prvi zaključak. Isto tako je pravilan i u smislu statuta drugi zaključak porote, koji je donesen na temelju pismenog dokaza, da g. Preradović ne smatra sebe hrvatskim književnikom, a taj je dokaz doista dobila porota tek naknadno.

Nije se dakle žiri — kako tvrdi g. G. B. u »Vidiku« — »poigrao ovako netaktično s jednim književnikom« niti je to žirijeva »šala i suviše gorka«, nego se je g. Preradović poigrao s javnošću i na nikome izvan njega nema krivice za tu »šalu«.

Nakon izloženih činjenica suvišno je osvrtati se na uzrujavanja gospodina I. N. u beogradskoj »Pravdi«. Njemu nije poznato, da li je ministarstvo na osnovu njegova članka anuliralo prvu odluku žirija ili se na to »odlučio sam žiri pod pritiskom javnog mišljenja«, a koliko mu je nepoznat statut Demetrove nagrade, pokazuje i time, što on apelira na »posljednju instancu koja treba da prisili taj žiri na ponovnu promjenu odluke«. Žiri podjeljuje nagradu pravomoćno i

konačno, i nema nikakve »posljednje instancije«, koja bi ga na što trebala ili smjela siliti. Niti je ministarstvo anuliralo prvu odluku žirija, niti ju je žiri promijenio pod pritiskom javnosti. Žiri ne radi pod pritiskom javnosti, nego svoje savjesti. A da je dati plebiscit javnosti, onda sumnjam, da bi dobili nagradu oni, koje predlaže g. I. N.; možda bi gđa Zagorka s javnošću imala više sreće...

Gosp. I. N. misli, da je druga odluka porote nepravilna, jer da je Begovićeva drama »Bez trećega« dramatizacija njegova romana »Giga Barićeva«. Ni to njegovo mišljenje nije ispravno. Prvo, drama »Bez trećega« nije dramatizacija romana »Giga Barićeva«, nego jednoga dijela; drugo, dramatizacija je, po zdravom razumu, isključena iz natječaja, kad je dramatizirano tuđe književno djelo, a ne svoje (na pr. Dežman s dramatizacijom Šenoina »Zlatarova zlata«, Strozzi s dramatizacijom Šenoine »Senjske ruke« itd.). Mnogi naši dramatičari prave najprije studije za dramu i pišu novele, koje se poslije razrade u drami (Krleža). Takva se drama ima smatrati originalnim dramskim djelom, a ne dramatizacijom.

U »Vidiku«, kome je urednik g. Ka Mesarić, predbacuje mi g. G. B. neozbiljnost, što sam prošle godine u žiriju glasovao za nagradu drame g. Mesarića »Joco Udmanić«, a odmah iza toga da sam dobitnika napao u »Hrvatskoj Reviji« »primitivno i neukusno«. Valjda bi to imalo značiti moju nedosljednost. Međutim sam bio i u tom pitanju sasvim dosljedan i jasno sam u »Hrvatskoj Reviji« kazao, da je sezona počela »s vrlo niskom razinom« (»Joco Udmanić« od Ka Mesarića), i da je prema kraju padala sve dublje. Iako je dakle drama g. Ka Mesarića bila loša, druge su iza nje bile još lošije, pa je s pravom podijeljena Demetrova nagrada njemu, »koji — završio sam — ima pred ostalima tu prednost, da je mlad književnik, pa prema tome ima barem mogućnost da se dalje razvija«. Tako stoji stvar; ja sam svoje glasovanje za g. Ka Mesarića javno obrazložio, ali on nije dosad još ispunio one nade i očekivanja o svom daljem razvijanju.

U beogradskoj »Pravdi« g. I. N. pozivlje ministarstvo (ne kaže, koje), da ono »samo uredi pitanje sastava žirija« i da ga »u buduće samo svake godine postavlja«. Svom prijedlogu, da se i ova stara hrvatska ustanova raspusti, mogao je g. I. N. nadodati novi paragraf, da književne nagrade podjeljuju četiri policajca. Može i to biti, samo onda ne će to više biti — Demetrova nagrada.

Dr. Blaž Jurišić

ISPRAVI!

U zadnjem (9.) broju, na strani 596., potkrala se je u komentaru S. Š-a pod nazivom: Ante Dean: Gradska godina, u desetom retku odozdo pogrješka; namjesto: »hropće kao mrtvac«, mora biti: »hropće kao umirući«.